

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

До захисту допущено

кафедрою історії України _____ протокол № _____
від _____

завідувач кафедри _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Історична травма Голодомору 1932–1933 рр. у письмових джерелах

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Єлізавета СПАСЬОНОВА

Науковий керівник _____ Євген ЗАХАРЧЕНКО

Харків 2026

Анотація

Метою роботи є виявлення травматичного дискурсу Голодомору на основі первинних репрезентацій, що відображені у наративах жертв, свідків та злочинців. Об'єктом дослідження виступає травматичний сенс Голодомору 1932–1933-іх років. Предметом дослідження є історична травма Голодомору 1932–1933-іх років у наративах та особистих спогадах жертв, свідків та злочинців. Методологія дослідження базується на досягненнях історичної психології та спирається на постулати психоаналітика Жака Лакана, зокрема застосовано делінгвістичний аналіз, лаканівську деконструкцію наративів та аналіз за допомогою означального та означуваного. Отримані результати та їхня наукова новизна полягають у комплексному дослідженні наративів жертв та свідків у концепті історичної травми з точки зору історичної психології та делінгвістичного аналізу, що раніше в українській історичній науці розглядалося лише побіжно. З'ясовано, що травматичність Голодомору охоплює культурну та колективну травми, які інтеріоризуються через наратив, а аналіз текстів фіксує психологічні наслідки у вигляді ознак ПТСР і КПТСР через наявність пам'яті-спалаху та розірваних оповідей. У загальних висновках встановлено, що особиста травма передається у текстах через метафоричні образи. Доведено, що травматизація мала всеохопний характер і стосувалася не лише жертв, які під впливом радянської політики підсвідомо атрибутували голод як покарання, але й злочинців, які могли психологічно потерпати від власних дій та відчувати порожнечу, тоді як у свідомості партійців та офіційних дискурсах зафіксовано наявність установки пан-раб та ознаки колективного патологічного нарцисизму.

Ключові слова до роботи Голодомор 1932–1933 років, історична травма, культурна травма, колективна травма, історична психологія, делінгвістичний аналіз, Жак Лакан, наратив, пам'ять-спалах, ПТСР.

Abstract

The purpose of the work is to identify the traumatic discourse of the Holodomor based on primary representations reflected in the narratives of victims, witnesses, and perpetrators. The object of the research is the traumatic meaning of the Holodomor in 1932–1933. The subject of the research encompasses the historical trauma of the Holodomor of 1932–1933 in the narratives and personal memories of victims, witnesses, and perpetrators. The research methodology relies on the achievements of historical psychology and the postulates of psychoanalyst Jacques Lacan. Applied methods include delinguistic analysis, Lacanian deconstruction of narratives, and the analysis of narratives through the signifier and the signified. The obtained results and their scientific novelty lie in the comprehensive study of victim and witness narratives within the concept of historical trauma from the perspective of historical psychology and delinguistic analysis, which was previously examined only superficially in Ukrainian historical science. It was determined that the trauma of the Holodomor encompasses both cultural and collective trauma, internalized through narratives, while textual analysis records psychological consequences, such as signs of PTSD and CPTSD, evidenced by flashbulb memories and fragmented storytelling. The general conclusions establish that personal trauma is conveyed in texts through metaphorical images, notably dying under the fence. The study proves that traumatization was all-encompassing, affecting not only victims who unconsciously attributed hunger as a punishment due to Soviet policy, but also the perpetrators, who could suffer psychologically from their own actions and experience emptiness. Simultaneously, the mindset of party members and official discourses reveal a master-slave dynamic and signs of collective pathological narcissism.

Keywords include Holodomor of 1932–1933, historical trauma, cultural trauma, collective trauma, historical psychology, delinguistic analysis, Jacques Lacan, narrative, flashbulb memory, PTSD.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні особливості дослідження історичної травми з точки зору історичної психології та делінгвістичного аналізу	14
1.1. Історична травма: взаємозв'язок культурної та колективної травми.....	14
1.2. Методологія філософа та психоаналітика Жака Лакана щодо історичної травми: аналіз наративів постраждалих за допомогою лаканівської деконструкції	22
1.3. Роль жертви та призвідника.....	25
Розділ 2. Аналіз наративів Голодомору	36
Висновки	62
Список джерел та літератури	64

Вступ

Обґрунтування наукової та суспільно-політичної актуальності теми. Голодомор 1932–1933-х років – одна з найбільших трагедій української нації. За підрахунками демографів¹, під час Голодомору загинуло до 4 мільйонів людей в Україні. Тому травматичний досвід Голодомору залишив слід у свідомості суспільства та мав різні вияви. Однак, Голодомор довгий час відображався як явище, історична та психологічна природа якого полягає у болі, втраті та стражданні, проте цей процес визначається складним комплексом взаємодії різних свідомих та підсвідомих асоціацій жертви, свідка та агресора, що віддзеркалені у наративах. Це важлива проблема, оскільки стан соціальної депривації та інформаційної ізоляції суголосний з подіями сучасної російсько-української війни.

Об’єкт: Травматичний сенс Голодомору (1932-1933-их років)

Предмет: Історична травма Голодомору 1932-1933-их років у наративах та особистих спогадах жертв, свідків та злочинців.

Територіальні рамки дослідження визначаються кордонами Харківської області, оскільки ця область є типовою за кількістю голодуючих та механікою голоду.

Хронологічні межі: 1932–1933 рік, що обумовлено найбільшою кількістю жертв, що дозволяє зафіксувати максимум травматичної ситуації.

Історіографічний огляд літератури. Комплекс змін, що ведуть до деструктивних (або навпаки конструктивних) трансформацій у психологічній дійсності суб’єкта внаслідок суспільної трагедії мають назву «історична травма»². Це поняття має доволі розмиті межі та за своєю суттю зближене до терміну «колективна травма». Однак, на відміну від другого поняття, апелює до

¹Рудницький О., Левчук Н., Воловина О. та ін. Демографія штучної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2015. № 3 (25). С. 43–63.

²Горностай П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології // Проблеми політичної психології. 2018. Т. 21. С. 62. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-vol21-year2018-5> (дата звернення: 18.06.2024).

одного із характерних аспектів – дослідження змісту події, що травмувала, лежить у площині історичного минулого.

У свою чергу, історична травма існує як явище, яке можна розглядати у різних розрізах: студії пам'яті, дотична до них політика мультикультуралізму (або перерозподілу); психоаналітичні студії, які перетинаються із проблемою свідцтва жертв або тих, хто скоював злочин.

У рамках нашого дослідження цікавим є саме психоаналітичні студії дослідження травмогенного досвіду, оскільки вони надають змогу не тільки подивитись як люди, що пережили трагедію, транслюють її у вигляді трауру, акту скорботи та пам'яті, а і наблизитись до травми: «травму не можна локалізувати в акті насилля її можна встановити після того, як її незасвоєна сутність повертається до людини». Так, історикиня Кеті Карут стверджує, що «... так чи інакше ці симптоми говорять про істину, яку не можна встановити інакшим способом»¹.

Саме тому прерогативним для цього дослідження стало використання досягнень історичної психології, а одним із наріжних каменів – розуміння «лаканівського символу».

Дослідження складають праці різного спрямування: як і тих, хто активно підтримує розуміння «історичної травми» у психоаналітичному дискурсі, так і тих, хто виступає виключно за розуміння пам'яті, як і травми, сконструйованими явищами.

Варто відзначити роботу історикині Кеті Карут «Почути травму»². Американська історикиня пропонує розглядати проблему травматичного досвіду з позиції пошуку відповіді на питання «як функціонує мова травми?», ґрунтуючись на фрейдівському розумінні «травми». Адже, «травма – це історія

¹Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 115.

²Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ : Дух і Літера, 2022. 496 с.

того, хто вижив, який свідчить не тільки про свій досвід, але й про досвід іншого, бо надає йому голос»¹.

У цьому контексті важливим є розуміння того, що поняття травми засвідчує «індивідуальні та колективні катастрофічні досвіди, шляхом повторення того, що не вловили попередні теоретичні формулювання і передачі в майбутнє того, що залишилось неосмисленим». Однак, проблемною зоною дослідниці є зосередження на біосоціальной сутності травми, що ускладнює повноцінне відображення травми через часовий розрив.

Однак, у рамках цієї наукової роботи одним із центральних понять є «символ», що відображений у наративах та є зчитуваним. Розуміння символічного змісту травми представлене історико-психологічними працями Моххамеда Атарі та Джозефа Генрі². Ідейно ці праці доповнили доробки таких соціологів Сержа Московісі³ та Девіда Маєрса.

Інший блок праць складають роботи таких українських дослідників та дослідниць, які зосереджувались на розумінні історичної або колективної пам'яті, що дозволяє розуміти основні принципи функціонування історичної пам'яті Голодомору – Оксана Кісь⁴, Петро Горностай⁵. Зосередження на психоаналітичній сутності травми характерне для праць Віталія Огієнка⁶.

¹Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ : Дух і Літера, 2022. 496 с.

²Atari M., Henrich J. Historical Psychology. Current Directions in Psychological Science. 2023. P. 096372142211497. URL: <https://doi.org/10.1177/09637214221149737> (дата звернення: 18.06.2024).

³Moscovici S. Social Representations: Essays in Social Psychology. NYU Press, 2001. 240 p.

⁴Кісь О. Р. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор [Електронний ресурс] / Оксана Романівна Кісь // Україна Модерна. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/216-216/>

⁵Gornostai P. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. Проблеми політичної психології. 2018. Т. 21. С. 54-69. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-vol21-year2018-5> (Дата звернення: 27.10.2024).

⁶Огієнко В. І. – Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження (2013). LIBNAS | LIBRARY PORTAL OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nti_p_2013_6_16

Розріз «травми» у площині соціальних відносин відображений працями істориків Адама Джонса «Геноцид. Вступ до глобальної історії»¹ та Орландо Паттерсона «Рабство та соціальна смерть»². Якщо перша праця цікава з огляду геноцидних виявів, то друга висвітлює соціальні аспекти відносин «пан-раб», які могли окремішно простежуватись у спогадах та щоденниках.

Окремий напрям сучасної інтерпретації історичної травми представлений соціально-філософськими та політико-антропологічними підходами, що дозволяють осмислювати насильство як структурний елемент модерності. У цьому контексті значущими є праці Зигмунта Баумана³ та Ганни Арендт⁴, які аналізують механізми інституціоналізованого насильства та деперсоналізації жертви в умовах тоталітарних систем. Бауман, зокрема, у концепції «модерності та Голокосту» показує, що масове насильство стає можливим не як відхилення від модерності, а як її внутрішня логіка, пов'язана з бюрократизацією та раціоналізацією смерті. Арендт у свою чергу акцентує на трансформації насильства у «нормалізовану функцію управління», де моральний вибір заміщується адміністративною доцільністю.

У межах психології політичного насильства важливе місце займає концепція Джудіт Герман⁵, яка розглядає травму як результат систематичного руйнування соціальних зв'язків і контролю над суб'єктністю жертви. У її моделі ключовим є розуміння того, що травма не завершується актом насильства, а продовжується через ізоляцію, мовчання та неможливість символічного опрацювання досвіду. Це дозволяє інтерпретувати геноцидні практики як процес «керованого знищення пам'яті», а не лише фізичного тіла.

Додатковий аналітичний вимір дає концепція «соціальної смерті» Орландо Паттерсона⁶, яка описує стан повної втрати соціальної суб'єктності індивіда. У цьому підході жертва не просто фізично знищується або

¹Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. 696 с.

²Patterson O. Slavery and Social Death: A Comparative Study. Harvard University Press, 2005. 528 p.

³Bauman Z. Modernity and the Holocaust. Ithaca : Cornell University Press, 1989. P. 102.

⁴Arendt H. On Violence. New York : Harcourt, Brace & World, 1970. P. 39.

⁵Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence — From Domestic Abuse to Political Terror. New York : Basic Books, 1992. P. 137.

⁶Patterson O. Slavery and Social Death: A Comparative Study. Cambridge : Harvard University Press, 1982. P. 39.

пригнічується, а виключається з системи соціальних відносин як значущий актор. Така перспектива є особливо релевантною для аналізу Голодомору, де механізми виживання часто супроводжувалися розпадом традиційних соціальних зв'язків та символічних структур.

Джерельна база нашого дослідження переважно представлена его-документами: щоденники та спогади, адже дають змогу відобразити історико-психологічний нарис «травми». Проблемною зоною спогадів, на відміну від щоденників, є те, що вони з часом схематизуються.

Зокрема, варто відзначити, що досліджені щоденники шкільного вчителя Олексія Наливайка¹ та викладача Михайла Сінькова², що позбавлені від інтерпретацій інших дослідників, а тому є показовими у сенсі розкриття нових граней травми.

Окрім того, Олексій Наливайко не є жертвою Голодомору в класичному розумінні цього поняття (жертва – особа, проти якої скоєно злочин), а свідком голоду, що також демонструє, що «травма» мала всеохопний характер. Олексій Наливайко – 23-річний шкільний викладач, що у 1932 року навчався на філологічному факультеті Харківського інституту професійної освіти. У цьому ж році від голоду помер батько. З 1933 року Олексій Наливайко переїжджає до Фернаті. Того ж року, у жовтні, хтось з односельців доносить на О. Наливайка, а щоденник обривається 14 квітня 1934 року.

Михайло Сіньков працював асистентом кафедри неорганічної хімії Харківського хіміко-технологічного інституту імені Кірова. На відміну від щоденника Олексія Наливайка, Михайло Сіньков не мав яскравих націоналістичних поглядів та звинувачував у трагедії не радянську владу, а селян, оскільки ті чинили супротив хлібозаготівлям та колективізації. 13 червня 1937 року Михайло Сіньков засуджений виїзною «трійкою» Особливої наради

¹Зі щоденника вчителя Олексія Наливайка // Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд. Я. Файзулін. Київ : Фенікс, 2018. С. 310–328.

²Зі щоденника викладача Михайла Сінькова // Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд. Я. Файзулін. Київ : Фенікс, 2018. С. 329–342.

при НКВД до 5 років виправно-трудових таборів, а вже 31 березня 1938-го «трійка» УНКВД по Далекосхідному краю засудила до найвищої міри покарання.

Співставлення цих щоденників цікаве через протилежні погляди, що надає глибше розуміти процес травматизації, «відсіюючи» особистісні погляди авторів.

У ширшому контексті Харківщини важливими є також спогади та свідчення поза щоденниковою традицією, зокрема матеріали Фреда Біла¹, які фіксують повсякденність голоду в Харківському регіоні через призму особистого досвіду спостереження. Його записи відображають не лише фізичний вимір голоду, але й руйнування соціальних зв'язків у місько-сільському просторі Харківщини, де адміністративний центр і навколишні райони функціонували як єдина система розподілу та контролю ресурсів.

Подібний вимір містять і спогади Дмитра Гойченка², які, хоча й не є суто харківським щоденником, включають епізоди, пов'язані з Харківщиною як одним із ключових регіонів радянської хлібозаготівельної політики. У його мемуарах Харків постає радше як адміністративний і політичний вузол ухвалення рішень, ніж як простір індивідуального переживання голоду, що дозволяє простежити механізми реалізації політики центру на рівні регіону.

Спогади жертв Голодомору, що входять до «Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках»³, однак, варто відзначити, що спогади, на відміну від щоденників, мають часове відтерменування, що зумовлює їх схематизацію, окрім того, відбиток залишили і різні суспільно-політичні події ХХ ст..

Також радянські політичні тексти та ідеологічні праці більшовицького керівництва, які дозволяють простежити формування дискурсу щодо селянства, голоду та «історичної необхідності» насильства. Зокрема, використовується

¹Beal F. E. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York : Hillman-Curl, 1937. 352 p.

²Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. 400 с.

³Борисенко, В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / за ред. В. Романюк. – Київ: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.

праця В. Леніна On the So-Called Market Question («До питання про ринки»)¹, у якій автор розглядає руйнування селянського господарства як закономірний та навіть «прогресивний» етап індустріалізації й формування пролетаріату. Аналіз цього тексту є важливим для розуміння ідеологічних витоків радянського ставлення до селянства як до ресурсу соціальної трансформації, а не окремої людської спільноти.

Інший блок джерел — документи, що змальовують офіційний дискурс. Зокрема, законодавчі та управлінські: постанова РНК УСРР від 6.12.1932², постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1.08.1933³, наказ ДПУ УСРР № 536 від 5.11.1933⁴, оперативне зведення ДПУ від 20.11.1932⁵, довідка опервідділу ДПУ (гарнізони Харківщини)⁶, звіти комісії Бронєвого (1933 р.)⁷, доповідь секретаря Харківського обкому Р. Терехова⁸. Статистичні та судово-слідчі: відомість про натуральні штрафи (5.12.1932)⁹, відомість про заарештованих (листопад 1932 р.)¹⁰, кримінальні справи С. Золотухіна¹¹.

Метою даної роботи є виявлення травматичного дискурсу Голодомору, на основі первинних репрезентацій, що відображені у наративах жертв, свідків та злочинців.

¹Lenin V. I. On the So-Called Market Question // Collected Works. Moscow : Progress Publishers, 1960. Vol. 1. P. 75–128.

²Постанова РНК УСРР від 6.12.1932 // Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 434–435.

³Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1.08.1933 // Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 512–514.

⁴Наказ ДПУ УСРР № 536 від 5.11.1933 // Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 605–607.

⁵Оперативне зведення ДПУ від 20.11.1932 // Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 380–385.

⁶Довідка опервідділу ДПУ (гарнізони Харківщини) // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 84–86.

⁷Звіти комісії Бронєвого (1933 р.) // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 112–115.

⁸Доповідь секретаря Харківського обкому Р. Терехова // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 145–149.

⁹Відомість про натуральні штрафи (5.12.1932) // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 91–92.

¹⁰Відомість про заарештованих (листопад 1932 р.) // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 104–106.

¹¹Кримінальні справи С. Золотухіна // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 210–215.

Завдання:

- Висвітлити теоретико-методологічні аспекти дослідження історичної травми.
- Виявити особливості дослідження історичної травми у контексті студій травми, що залучають психоаналітичний дискурс.
- Проаналізувати наративи жертв, свідків та злочинців.
- Спробувати зробити висновки про психологічні характеристики основних дійців Голодомору з точки зору делінгвістичного аналізу Ж. Лакана.

Методологія дослідження спирається на постулати відомого психоаналітика Ж. Лакана¹. Жак Лакан – психоаналітик та філософ, переглянувши «сосюрівський символ» та постулював «назад до Фрейда», визначав мову як особливий вияв підсвідомих елементів (те, що людина не взмозі артикулювати, через свою свідомість, немов через «сито», просіює фрагменти, які самотійно не взмозі відрефлексувати).

Концепт Лакана має такі складові: реальне, що відповідає не за те, що є насправді, а за те, що є своєрідною сумішшю відчуттів та імпульсів тіла, уявлене (образи, якими індивід розрізняє навколишнє) та символічне (соціокультурні норми, які розпізнає людина через смисли мовного середовища). Відповідно до цього смисл – не у тексті і не у фоні, він у зв'язку між ними обома, однак при цьому, текст є способом артикуляції травматичного досвіду.

Таким чином, В. Огієнко пропонує розглядати історичну травму Голодомору з трьох позицій, найважливішою з яких є перші репрезентації події, яка стала травмою для суспільства: наративи жертв та свідків. Саме розуміння цього аспекту дає можливість подальших досліджень у напрямку студій травми. Проте, у рамках цієї наукової роботи окрім жертви та свідка, будуть розглядатись фігури партійця та призвідника, оскільки жертва та злочинець є

¹Lacan J. Ecrits: A Selection. W. W. Norton & Company, 2002. 400 c.

хоч і діаметрально протилежними, однак при цьому взаємопов'язаними діями, чия інтерпретація накладає відбиток на розуміння процесу травми.

Окрім того, були використані загальноісторичні методи дослідження — історико-системний, історико-типологічний, істориком-порівняльний.

Наукова новизна. Питання історичної травм і Голодомору в українській історичній науці розглядали В. Огієнко, О. Кісь, Д. Маттінглі та ін., однак наративи жертв та свідків саме у концепті «історичної травми» з точки зору історичної психології та делінгвістичного аналізу розглянуті побіжно.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з вступу, двох розділів (у першому висвітлено теоретико-методологічні аспекти дослідження історичної травми як взаємозв'язку культурної та колективної травми, де засадничою ідеєю є наратив як інтеріорізована частина людської дійсності; другий розділ присвячено виявленню підсвідомих асоціацій жертви, призвідника та злочинця), висновків, списку використаних джерел та літератури.

Апробація результатів дослідження. Студентський науковий гурток кафедри історії України ХНУ ім. Каразіна (21.05); 79-а Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки).

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТРАВМИ З ТОЧКИ ЗОРУ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ДЕЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1 Історична травма: взаємозв'язок культурної та колективної травми

Явище історичної травми можливо розглядати з перспективи психоаналітичного ядра або ж студій пам'яті. Класик штучного підходу до розуміння «травми» – Дж. Александер апелював до «помилки натуралізму», що властива цим двом підходам, а саме – розуміння травми як наслідку певної події.¹

Обґрунтовуючи цю тезу, Александер зазначає, що травма не є автоматичним наслідком колективного болю чи об'єктивного жаху події, а постає як результат складного соціального процесу — «спіралі репрезентації». У межах цього процесу ключова роль належить «групам-носіям» (інтелектуалам, політичним лідерам, громадським рухам), які володіють ресурсами для створення нових значень. Саме ці групи здійснюють символічну роботу, переконуючи суспільство в тому, що конкретна подія минулого є не просто болісним інцидентом, а фундаментальною загрозою для колективної ідентичності та цілісності спільноти.

Таким чином, травматичний статус події залежить від успішності її артикуляції в публічному просторі: вона має бути піддана репрезентації та комунікації, щоб стати спільним надбанням. Відповідно, травмою є не саме зрушення в реальності, а певна властивість, якою подія наділяється через символічне відображення. Це дозволяє акторам не просто пам'ятати про факт насилля, а відчувати його травматогенний характер через призму сформованих образів та наративів.

¹Alexander J. C. Trauma: A Social Theory. Cambridge : Polity Press, 2013. P. 45.

Тому ані болісне «повторення» травми, як у першому підході, ані вид раціональної реакції суспільства в якості політики пам'яті не є за своєю суттю травматикою. З цього випливає, що травмою є не зрушення, а певна властивість, якою подія може наділятися. Ця властивість є «уявленою травмою», що ідейно зближена з «Уявленими спільнотами» Б. Андерсена, але не є конструктом. Уявлення надає змогу відчутти травматичність ситуації акторам та формує її репрезентацію¹. Однак, ми розуміємо, що «травма» попри її чи-то уявлений, чи-то реальний статус має травмогенний характер. Аналогічне стверджував і Д. ЛаКапра: образи, які виникають в уяві людей та передаються у вигляді споминів, можуть стати травмувальним чинником². Очевидно, що наріжним у цьому сенсі є концепт «постпам'яті» М. Хірш; як згадує дослідниця « [...] спогади батьків були ніби мої власні»³.

Поняття «історичної травми» є доволі містким і охоплює собою різні види реакції людини на «подразник». Якщо оминати штучний характер травми, то окреме місце посідає трансгенераційність. А. Ассман, посилаючись на роботи Б. Гізена стверджує, що «провина глядачів, на відміну від виконувачів, є вирішальним транспоколінням, латентним і тому відповідальним за ідентичність елементом⁴. У цьому випадку ключовим елементом є підсвідомість, яку можна мислити як продукт неусвідомлених часток людської дійсності⁵ Зокрема, постає питання про взаємозв'язок у соціумі елементів культури, які також можуть продукуватись підсвідомим (як незасвоєна потреба пережиття) та трансгенерацію (1. Індикатор розуміння людиною оточуючого світу та соціокультурних норм; 2. Побутові звички; 3. Культурні чи-то політичні традиції)⁶.

¹Alexander J. C. Trauma: A Social Theory. Cambridge : Polity Press, 2013. P. 201.

²LaCapra D. History and memory after Auschwitz. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1998. P. 84.

³Hirsch M. The generation of postmemory: Visual cultures after the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012. P. 112.

⁴Assmann A., Clift S. Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity. Fordham University Press, 2015. P. 145.

⁵Colman A. M. Dictionary of Psychology. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 342.

⁶Bezo B., Maggi S. Living in "survival mode:" Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. Social Science & Medicine. 2015. Vol. 134. P. 87–94. URL: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009> (дата звернення: 18.06.2025).

Корінне розрізнення між культурною та колективною травмою лежить в площині символів, оскільки «субстанційний світ є системою значень, а поведінка заснована на певних уявленнях про характер різних категорій предметів»¹ у свою чергу сигнали, викликані відчуттями людини, формують гіпотези про світ та характеристику об'єкта.

За думкою К. Ріцлера, «[...]картина світу – це контурна схема, яка первинна досвіду, визначає його та керує ним»². Тому розуміємо, що людська реальність є символічною. Ключове місце посідають лінгвістичні символи. Ф. де-Соссюр окремо розглядав мову та літери, оскільки «[...]відокремлюючи мову та літери, ми тим самим відокремлюємо індивідуальне від соціального; основне від побічного»³. Однак, для Ф. де-Соссюра символи не були значними (на відміну від значень), як для Е. Кассіра. Він поєднував мову та міф, які на ранніх стадіях розвитку людської культури синкретичні, тому мова та міф є символами. Якщо порушити питання про культурні символи, то постає питання його розрізнення із знаком⁴. Знак – одиниця будь-якої семіотичної системи, що вказує на референт (об'єкт позамовленнєвої дійсності), символ – шифтер, який у своїй основі має функцію знаку (поєднання символу та індексу, тобто вказівки)⁵.

Культурна травма може спостерігатися через появу нових елементів у мові, оскільки особистості які є членами певної соціальної групи транслиують символічні характеристики травмувальних для суспільства подій.

Наприклад, лінгвістичний аспект культурної травми виявляється у взаємозв'язку процесу травматизації та теодеції, коли завданням мови стає виправдання світового зла. У літературі мовні зміни, спричинені культурною

¹Moscovici S. Social Representations: Essays in Social Psychology. NYU Press, 2001. P. 88.

²Riezler K. Man, mutable and immutable: The fundamental structure of social life. Chicago : Regnery, 1951. P. 201.

³Myers D. G. Exploring social psychology. Whitby, Ontario : McGraw Hill Ryerson, 2015. P. 115.

⁴Yatsenko O. THE CONSTITUTIVE FUNCTIONS OF SYMBOLIC FORMS OF CULTURE E. CASSIRER. Educational Discourse: collection of scientific papers. 2019. No. 15(7-8). P. 7–21. URL:

[https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.15\(7-8\)-1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.15(7-8)-1) (Дата доступу: 18.06.2024).

⁵Sign and symbol. Oxford Reference. URL:

<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199264797.001.0001/acref-9780199264797-e-2343> (дата звернення: 18.06.2025).

травмою, знаходять відображення в нових жанрах та особливостях оповіді, які спрямовані на образну ідентифікацію травми. Наприклад, після трагічних подій Голокосту, фашизму, етноциду в Гватемалі, геноциду індіанців у Північній і Південній Америці сформувався жанр «література тих, хто вижив». При цьому, лінгвістичні культурні символи є відмінними від трансгенераційних тим, що в розрізі культури вони розглядаються в площині взаємодії культур¹.

Проте, культура сприймається не в символах, а в особливих когнітивних структурах, званих «ментальними моделями». Наріжним є питання декодування культурних символів: глибина змісту може змінюватись залежно від прошарку кодування². Саме в розрізі цього питання більш вагомим є розуміння того, що культурні символи (як, наприклад, і лінгвістичні) є відмінним від психологічних як і в способі створення, так і в способі передачі, проте, власне травматизація за своїм перебігом є схожою, оскільки суспільство може мислитись як цілісна структура.

Культурна травма взаємопов'язана із суміжним поняттям «культурний шок», яке позиціонується як початковий щабель травматичної послідовності. Культурний шок – це складний і болісний для людини процес, у перебігу якого відбувається ламання наявних стереотипів, унаслідок чого витрачаються фізичні та психологічні ресурси. Культурний шок виникає як відповідь на травмувальну подію або спогад про неї, коли відбувається перебудова фундаментальних цінностей культури, тобто основ ідентичності.

Втім розуміємо, що основною відмінністю є те, що культурна травма, на відміну від трансгенераційної, руйнує соціальні зв'язки між групами, внаслідок чого відбувається будівництво нових, з урахуванням травматизму. Окрім того, в області історичної психології є можливим поєднання культурної та трансгенераційної травми.

¹Atari M., Henrich J. Historical Psychology. Current Directions in Psychological Science. 2023. P. 9. URL: <https://doi.org/10.1177/09637214221149737> (дата звернення: 18.06.2025).

²Yatsenko O. THE CONSTITUTIVE FUNCTIONS OF SYMBOLIC FORMS OF CULTURE E. CASSIRER. Educational Discourse: collection of scientific papers. 2019. No. 15(7-8). P. 7–21. URL: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.15\(7-8\)-1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.15(7-8)-1) (дата звернення: 18.06.2025).

Культурна травма є артикульованою групою психологічною травмою, внесеною в домен культури, оскільки з моменту настання культурної травми, можна ввести мову про перші свідомі значення, надані травмі. Як зазначає, В. Огієнко «Відмінність між колективною і культурною травмами полягає у тому, що колективна травма, як ментальна сила, поділяється із іншими за допомогою психічних процесів, що обмежуються безпосереднім спілкуванням, а частіше за все піддається замовчуванню. У випадку культурної травми, болісний досвід, для того щоб стати спільним надбанням має бути підданий репрезентації, комунікації, та до деякої міри стати доступний пізнання» (поява наративу)¹.

З точки зору культурно-історичної психології наратив можна розглядати як культурний засіб становлення особистості. Наратив використовується як засіб структурування розрізненого досвіду, зокрема для створення часової структури, що дає змогу людині опанувати своє минуле. Інтеріорезована наративна форма стає засобом рефлексії, у процесі якої людина осмислює події свого життя, змінюючи й перебудовуючи при цьому свою ідентичність. Найважливішою для осмислення досвіду функцією наративу є його здатність вибудовувати ціннісні орієнтири оповідача. Наратив є мовним засобом та здатен «вкидати» набутий смисл у загальне культурне поле; можна стверджувати, що більша частина культурного досвіду акумульована саме в наративах. При цьому наратив є «мостом», що з'єднує особистісний смисл і загальнокультурне значення. «Культурно зумовлені когнітивні та лінгвістичні процеси, що регулюють акт розповіді про своє життя самому собі, набувають здатності структурувати перцептивний досвід, зорганізовувати пам'ять, сегментувати й наділятися ціллю самі «життєві події»².

¹Огієнко В. І. – Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження (2013). LIBNAS | LIBRARY PORTAL OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ntip_2013_6_16 (дата звернення: 18.06.2024).

²Bruner J. S. Making Stories: Law, Literature, Life. Harvard University Press, 2003. P. 56.

Індивідуальне дає змогу використати колективне. Так, Рут Бенедикт, не маючи можливості вивчати традиційні культури зсередини, спиралася на аналіз літератури, щоденників і документів. Її досвід дуже був схожий на роботу самих істориків, які змушені відновлювати картину минулого не через прямі контакти, а через джерела, що закарбовують окремі факти і dokonані події¹.

Окремої ваги набуває гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра, яка визначає культуру з точки зору мови: мова та мовлення створює когнітивний фільтр, що визначає як ми сприймаємо світ і як ми мислимо². Гіпотеза в широкому значенні ставить мислення суб'єкта у повну або часткову залежність від понять та значень, які наявні у мові. Гіпотеза будується на таких принципах:

1. Семантична класифікація.

Світ сприймається не як сукупність об'єктивних даних, а як потік вражень, які мова структурує за допомогою лексичних і граматичних категорій. Отже, межі пізнання визначаються межами категоріального апарату мови.

1. Принцип граматичного та синтаксичного детермінізму

На відміну від лексики, яку мовець обирає вільно, граматики змушує його звертати увагу на певні аспекти дійсності (час, рід, вид, визначеність). Ці «обов'язкові категорії» стають автоматичними фільтрами сприйняття, що спрямовують увагу на одні ознаки об'єкта, ігноруючи інші.

1. Принцип когнітивної звички.

Мова пропонує готові логічні шляхи для інтерпретації подій. Регулярне використання певних лінгвістичних структур призводить до формування ментальних звичок, через які індивід схильний інтерпретувати нові явища у вже знайомих мовних координатах³.

¹Борисова-Железна К. О. Культура як фактор формування особистості в польових дослідженнях Рут Бенедикт. Гілея. 2017. № 126. С. 194.

²Sapir E. The Status of Linguistics as a Science. Language. 1929. Vol. 5, № 4. P. 209.

³Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / ed. by J. B. Carroll. Cambridge : MIT Press, 1956. P. 135.

Також важливо зазначити про Майкла Сільверстайна, який розширив гіпотезу до розуміння, додавши соціально-політичний вимір. Науковець увів поняття індексальності — мова виконує не лише референтивну функцію (передачу змісту), а й індексальну¹. Кожна мовна одиниця є «індексом», що вказує на соціальний статус мовця, його ідеологічну позицію та владну ієрархію, розуміння тексту вимагає аналізу того, які соціальні контексти він «індексує» (викликає до життя)²; принцип вторинної раціоналізації — носії мови схильні створювати ідеологічні виправдання для наявних мовних структур. Ці «народні теорії» про мову (наприклад, переконання у «правильності» чи «вищості» певного стилю) використовуються як інструмент соціального контролю та легітимізації влади; метапрагматичний принцип — мова містить вказівки на те, як саме слід інтерпретувати висловлювання³. Владні інституції використовують метапрагматику для встановлення норм «дозволеного» та «неприпустимого» мовлення, що дозволяє вилучати певні явища з дискурсу шляхом їх термінологічної дискредитації; принцип ідеологічного стирання — у межах певної лінгвістичної ідеології факти, що суперечать ідеологічній схемі, стають «невидимими» на рівні мови. Це не просто акт цензури, а структурна особливість дискурсу, яка унеможливорює концептуалізацію певних явищ, оскільки для них не залишається семантичного місця в системі⁴.

Розуміємо, що історичні контексти не існують окремо від людей: інституції, технології, війни і екологічні катастрофи формують наш розум, а потім наш розум формує історію в послідовності взаємозалежних дій, які відображають і підсилюють одна одну. Оскільки ми не маємо прямого доступу до «мертвих розумів», ми можемо покладатися на текстові записи, які вони

¹Silverstein M. Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description. Meaning in Anthropology / ed. by K. Basso, H. Selby. Albuquerque : University of New Mexico Press, 1976. P. 20.

²Silverstein M. Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description. Meaning in Anthropology / ed. by K. Basso, H. Selby. Albuquerque : University of New Mexico Press, 1976. P. 20.

³Silverstein M. Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function. Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics / ed. by J. A. Lucy. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. P. 33.

⁴Silverstein M. Language Structure and Linguistic Ideology. The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels / ed. by P. Clyne, W. Hanks, C. Hofbauer. Chicago : Chicago Linguistic Society, 1979. P. 195.

залишили, починаючи від особистих нотаток і віршів до романів і релігійних написів. Конкретні історичні психологічні гіпотези можуть виходити з кумулятивної системи еволюційної теорії культури, пропонуючи нові ідеї про те, як наша психологія змінювалася протягом історичного часу¹.

1.2 Методологія філософа та психоаналітика Жака Лакана щодо історичної травми: аналіз наративів постраждалих за допомогою лаканівської деконструкції

Психоаналітик Жак Лакан, відомий своїми закликами «назад до Фрейда» визначав мову як особливий вияв підсвідомих елементів (те, що людина не зможе артикулювати через свою свідомість, вона, немов через «сито», просіює фрагменти, які самостійно не зможе відрефлексувати).

Концепт Лакана має такі складові: реальне, що відповідає не за те, що є насправді, а за те, що є своєрідною сумішшю відчуттів та імпульсів тіла, уявлене (образи, якими індивід розрізняє навколишнє) та символічне (соціокультурні норми, які розпізнає людина через смисли мовного середовища). При цьому, символічне і уявне прагнуть реальному, але не досягають його, тому з'являються фантазми (те, що допомагає замінити реальне)². Відповідно до цього смисл – не у тексті і не у фоні, він у зв'язку між ними обома, однак при цьому, текст є способом артикуляції травматичного досвіду.

Одним із ключових моментів є аналіз наративів за допомогою того означального та означувального. Зокрема, трансформуючи переглянуте Клодом Леві-Строссом фрейдівське розуміння несвідомого, про означуване і означальне писав і Ж. Лакан. Він відзначав, що структура несвідомого подібна структурі мовлення. Для Лакана «означальне» «пов'язане з уявним значенням мовленнєвої діяхронності» (історичної перспективи), а означувальне є існує в сенсі символічної синхронії. За Лаканом, означувальне – символ, а символ є

¹Atari M., Henrich J. Historical Psychology. Current Directions in Psychological Science. 2023. P.8. URL: <https://doi.org/10.1177/09637214221149737> (дата звернення: 18.06.2024).

²Lacan J. Ecrits: A Selection. W. W. Norton & Company, 2002. P. 102.

«підсвідоме», яке «домінує над означальним». Лакан підкреслював мовний зсув від смислових настанов до фонетичних. Таким чином, Ж. Лакан розриває означальне і означуване в моделі Соссюра, досліджуючи мову на рівні означуваного, як «голосу Іншого», що збігається зі структурою несвідомого.¹

У наративах часто трапляються різні мовні випадки. Наприклад, метонімія, метафора та обмовки, які можуть бути зафіксовані в живій розмові.

Ж. Лакан визначав: «Чи хочемо ми собі в цьому зізнатися чи ні, але симптом – це справді метафора, а бажання – це і справді метонімія». Зокрема, метонімія – це є виключенням на основі суміжності, а метафора – поєднанням або співставленням².

- Морфологічна структура слова.

У цьому випадку структурна редукція означальних зводиться до інтерпретацій різних обмовок та неологізмів, що виступають як носії множинних смислів. За Ж. Лаканом, зсуви в морфології слова відображають або конкретну симптоматику людини, або несвідомі бажання. Специфіка полягає також у тому, що на них ґрунтується велика кількість жартів та вони виступають однією зі складових людського гумору. Дотепність як одна з форм психологічного захисту дає змогу в м'якій формі надавати й приймати інтерпретації, що забезпечує їхню більшу дієвість³.

- Синтаксична та семантична структура речення (смисловий та морфологічний порядок слів у реченні).

Невідповідності, неточності та неправильності, що становлять одне речення (або перебувають на стику двох сусідніх висловлювань) породжуються, переважно, з семантичної розбіжності про те, що людина хоче сказати і про те, що людина говорить насправді. Такі розбіжності можна мислити як покажчики, розставлені несвідомим і свідчать про наявність вторинних смислів.

¹Шевченко Л. І. Несвідоме структуроване як мова. Лінгвістичний контекст Жака Лакана. Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія та практика. 2001. С. 26.

²Lacan J. *Ecrits: A Selection*. W. W. Norton & Company, 2002. P.98.

³Journals@KU. URL: <https://journals.ku.edu/auslegung/article/download/12888/12184/25519> (дата звернення: 18.06.2024).

Аналізуючи лінгвістичні неправильності, добудовуючи їх до коректних у плані синтаксису та семантики конструкцій можливо відновити конкретні сенси¹.

Зокрема, варто відзначити і про те, що незасвоєний досвід травми може передаватись і через дослідника. Як визначає Кеті Карут, дослідник, концентруючись на темі травматизації також може отримати травму, яка відобразиться на дослідженні².

Роберт Ліфтон, говорячи про роботу З. Фрейда про інстинкти, зазначає: «Жодна теорія не може досягнути висот, якщо вона не ґрунтується на досліді і не є односторонньою. А його односторонність зосереджувалася на дитячій сексуальності, теорії лібідо. Тому він мав оперувати усвідомленням смерті, мінімально вписуючи його до своєї теорії. І от з'являється повоєнна психоаналітична теорія – інстинкт смерті, і Фройдовим ключовим гамбітом стає нарцисизм, він насправді перетворює страх смерті та жах перед небуттям в ідею нарцисизму». Також, З. Фрейд відкинув будь-які розмови про безсмертя як про заперечення смерті³

Таким чином смерть пов'язана із безсмертям та культурою (і не тільки в наявності наративів). Зокрема, Р. Ліфтон автор концепції «Символічного безсмертя», в основі якої лежали вчення З. Фрейда та К. Юнга, зазначив: «Ми акцентуємо увагу не тільки на скінченності смерті, а також на людській потребі в почутті історичного зв'язку за межами індивідуального життя. Ми потребуємо розроблення понять, образності та символів, адекватних для надання почуття значущості досвіду. Цей психологічний процес створення значущих образів знаходиться в самому серці того, що ми відтепер будемо називати «символічним безсмертям». Ми можемо розглядати почуття символічного безсмертя як відображення спорідненості людини з усіма тими, хто жив до неї, і з усіма тими, хто житиме після неї. Ця спорідненість виражається в багатьох видах символізації, які дають змогу брати участь у повсякденному житті, не

¹Так само.

²Caruth C. Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. P. 40.

³Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ : Дух і Літера, 2022. С.220.

заперечуючи реальності смерті. Без цього коригувального почуття схильності до цілей і принципів, які панують над людиною, повсякденний процес становлення, про який ми говоримо, а також здатність почуватися як вдома в цьому світі, не може бути стійким. Коли люди вірять у такі культурні проєкти та вирази, вони відчують почуття схильності до людства, як до його біології, так і до його історії. Вони відчують почуття безсмертя, яке робить можливим продовження активного життя. Це почуття безсмертя виражається в п'яти станах або категоріях: біологічному, творчому, теологічному, природничому і досвідченому»¹.

1.3 Роль жертви та призвідника

Жертва геноцидного акту суміщає в собі два ключових елементи, а саме, образ «щасливчика» та того, хто вижив. Жертві характерні такі етапи психологічного стану після травми: жертви переживають три стадії травмування: реакція на подію та її подальший розвиток; усвідомлення втрати; пошук виходу. Для першої стадії травмування характерні шок, сумніви й т. ін., для другої страх, засмучення, гнів. На третій стадії відбувається витіснення травмувального спогаду.²

Для жертв геноцидів характерна різна палітра емоційних переживань (які свідчать і про спосіб передачі певної травми). Зокрема, Б. Безо пропонує п'ять моделей і класифікує кожную модель відповідно до її здатності пояснювати передачу травми. Першою моделлю є соціально-когнітивна теорія навчання А. Бандури (поведінка та світоглядні установки можуть передаватися через спостереження без критичної оцінки впливових подій).

Друга модель базується на теорії екологічних систем Бронфенбреннера про сім'ю (зміни в діях і віруваннях передаються через покоління через соціальні та культурні системи підкріплення, наприклад, сім'я [мікросистема] і спільнота [екосистема]). Третя модель пов'язана з вторинною (замісною)

¹Lifton R. J. Living and dying. New York. P 90.

²Рудь С. В., Леко Б. А. Поняття про віктимність особистості. Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку : Міжнар. Наук. Конф., м. Чернівці, 15 квіт. 2016 р. Чернівці, 16. С. 318.

травматизацією, яка пов'язує співчуття до постраждалих і глибоку залученість у їхній травматичний досвід. Четверта модель пов'язана з теорією прихильності і базується на роботах Бар-Она та інших. У цій моделі особи, які пережили геноцид, не бажають розповідати про свій травматичний досвід зі своїми нащадками, але демонструють наслідки своєї травми у своїй поведінці та поводженні з дітьми. Як наслідок, їхні діти розвивають неорганізовані моделі прихильності та проблематичну поведінку. П'ята модель базується на теорії зруйнованих припущень Яноффа-Булмана, згідно з якою травма порушує або «розбиває» фундаментальне людське припущення про те, що світ є доброзичливим, а я гідним¹. Також окремим вектором є Столькгомський синдром – тяжіння жертви до того, хто завдав кривди².

Особливої уваги заслуговують звіти ДПУ про масові «втечі» чоловіків: «Зареєстровано окремі села, з яких втекли всі дорослі і працездатні чоловіки. У деяких селах виїжджали тільки глави сімей. У 5-ти селах Сахновщинського району виїхало до 1000 голів сімей. По 5-ти селах Градизького району виїхали майже всі глави сімей»³. Це незвично змінює психологічний нарис. Адже в традиційному українському суспільстві початку ХХ століття гендерні ролі були чітко розподілені. Чоловік ідентифікував себе насамперед як «здобувач» і «захисник» (хлібороб, господар). Коли держава повністю вилучила всі ресурси в селі, чоловіча гендерна роль вимагала активної зовнішньої дії. Психологічно чоловікові легше прийняти рішення покинути зону лиха і вирушити в невідомість (на шахти Донбасу, будівництва, у великі міста), щоб знайти джерело ресурсів. Це була раціональна кооперативна стратегія: найсильніший член родини йде туди, де є гроші та продуктові картки, щоб потім забрати сім'ю

¹Bezo B., Maggi S. Living in “survival mode:” Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social Science & Medicine*. 2015. Vol. 134. P. 87. URL: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009> (дата звернення: 18.06.2024).

²По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ : К.І.С., 2019. С.150.

³Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнар. благодійн. фонд «Україна 3000». Київ, 2007. С. 500.

до себе. Жінки були структурно прив'язані до локального простору (хати, городу, громади)¹.

У психології стресу є класичний поділ реакцій. Чоловіки частіше демонструють реакцію бий або тікай. Оскільки «бити» озброєну державну машину було вже неможливо (після придушення селянських повстань), залишалася опція «тікати» — тобто активно змінювати середовище. Жінки в умовах стресу частіше демонструють реакцію доглядай і підтримуй зв'язки. Вони залишалися в хатах, намагаючись зберегти емоційний зв'язок з дітьми². Часто чоловіки не поверталися — смерть в дорозі, загороджувальні загони тощо, а смерть сім'ї вірогідно створювала провину вцілілого.

Окрім того, зростала дитяча безпритульність та смертність малі діти часто були тягарем для голодної селянської родини. У Харкові діяла спеціальна комісія Бронєвого, яка у 1933-ому році звітувала про 10000 покинутих дітей: «Усе це лише по місту, без урахування вокзалів, звідки діти вилучаються комісією тов. БРОНЄВОГО, минаючи міліцію, і загальна кількість вилучених визначається у 10 000 осіб»³. Батьки залишали дітей у вагонах поїздів, на перонах або біля вокзальних установ, часто знищуючи документи чи будь-які згадки про походження, щоб дитину прийняли до дитбудинку як «сироту» без «куркульського» коріння. Подібний механізм поведінки з однієї сторони пояснюється зменшеною роллю дитини у селянській свідомості, а з іншої — за М. Фуко щодо пацієнток Сальпетрієру, влада може настільки деформувати емоційну сферу, що залишається лише «інстинкт буйства» або апатія⁴. У випадку селянських родин, цей «інстинкт» трансформувався у вимушену відстороненість від власних дітей, що була формою психічної анестезії перед обличчям неминучої смерті.

¹Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі (другої половини XIX — початку XX ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. С. 145.

²Taylor S. E. Biobehavioral responses to stress in females: tend-and-befriend, not fight-or-flight / S. E. Taylor [et al.]. Psychological Review. 2000. Vol. 107, № 3. P. 411.

³Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнар. благодійн. фонд «Україна 3000». Київ, 2007. С. 533.

⁴Фуко М. Історія божевілля в класичну епоху / пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 125.

Оскільки багато дітей потрапляли на вокзали без документів, їм давали нові імена та прізвища (часто на честь радянських діячів або на честь місяця/місця, де була знайдена дитина). З липня 1933 р. осередки Харківського Охматдиту вимагали від співробітників притулків обов'язково фіксувати імена дітей¹. У випадках, коли діти не знали свого імені (або коли йшлося про підкидьків-немовлят), дозволялося давати самим вихователям присвоїти імена. Імена загиблим від голоду і хвороб немовлятам давалися вже під час складання акту реєстрації про їх смерть. Під час вибору імені дуже часто вживалися аналогії (можливо, й несвідомі), які проливають світло на історію потрапляння дитини до притулку, знаходимо Невідому Маню та Невідомого Васю — обоє померли у 4 роки 11 та 12 червня 1933 р.²; Безфамільного Петю 4-х років; Найденую Раю 10-ти днів, померла унаслідок вродженої слабкості; Дождевую Женю 3-х років, Майскую Сіму 4-х місяців, померла 2 червня 1933 р.². Це було актом акту «натальної відчуженості». Агресор (держава) не просто рятував дитину від голоду, він стирав її минуле, перетворюючи на «чистий аркуш» для тоталітарної ідеології. Дитина ставала Homo Sacer — істотою без історії³.

У липні 1933 року, коли смертність в Україні досягла свого апогею, до СРСР прибув класик світової літератури Бернард Шоу. Його візит був ретельно зрежисований ДПУ. Шоу, будучи прихильником соціалізму, став ідеальним інструментом для заперечення злочинів режиму. У Харкові було зафіксовано випадок найменування немовляти на честь драматурга. Це відбулося у дитячому будинку або патронаті, куди стікалися діти, батьки яких померли або покинули їх у надії, що держава врятує хоча б малечу⁴.

На початку серпня 1933 року влада Радянської України ініціювала масштабне примусове повернення сиріт до сільської місцевості. Згідно з

¹Молдавський Р. Л., Шугальова І. М. «Цветы жизни на асфальте»: діти в закладах опіки в роки Голодомору 1932–1933. Scriptorium nostrum. 2018. № 1 (10). С. 195

²Там само. С. 196.

³Агамбен Дж. Homo sacer. Суверенна влада і голе життя / пер. з італ. Київ : Дух і літера, 2014. С. 94.

⁴Молдавський Р. Л., Шугальова І. М. Зазнач. праця. С. 199.

партійною постановою, цей процес мав бути фіналізований до листопада¹. Малих дітей, не здатних до праці, планували передавати під нагляд колгоспів. Парадокс і жорстокість цього рішення полягали в тому, що забезпечувати малечу їжею мусили селяни — ті самі люди, які масово гинули від виснаження, не маючи жодних запасів для власного виживання.

Повернення безпритульних у випалені голодом села було не просто неефективним заходом боротьби з дитячою бездоглядністю, а фактично актом свідомого винищення. Ревізії, проведені організацією «Друзі дітей» на Харківщині, підтвердили катастрофічний стан справ.

Постанова партійного керівництва від 1 серпня 1933 року щодо примусового вивезення дітей у сільську місцевість стала одним із найбільш цинічних рішень того часу. Згідно з планом, так звану реевакуацію мали завершити до листопада, фактично передавши долю малолітніх сиріт, нездатних до праці, під опіку колгоспних патронатів. Обов'язок годувати цих дітей поклали на плечі селян — як колгоспників, так і одноосібників, які в той самий період вимирали цілими родами від тотального браку продовольства. Відправлення малечі назад у виснажене голодом село було не просто помилкою державного масштабу, а цілеспрямованим злочином, що лише загострював проблему безпритульності². Інспекції, здійснені товариством «Друзі дітей» на території Харківщини, зафіксували жахливу реальність: індивідуальна опіка в сім'ях ще давала примарний шанс на порятунок, тоді як колективний патронат ставав для дітей вирок³. Господарства, що самі не мали засобів для існування, змушені були створювати примітивні дитячі будинки без жодного фінансового підкріплення чи нагляду педагогів. Як наслідок, керівництво таких колгоспів за

¹ Про відправку дітей на село : постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серп. 1933 р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 832.

² Доповідна записка про стан патронованих дітей у колгоспах Харківської області від 15 жовт. 1933 р. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1992. С. 612.

³ Мовчан О. М. Стан дитячої безпритульності в період Голодомору 1932–1933 рр. (за матеріалами обстежень товариства «Друзі дітей»). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2004. Вип. 11. С. 285.

першої ліпшої нагоди намагалося позбутися «баласту», перекидаючи виснажених сиріт до державних установ¹.

Паралельно з цим, звіти італійського консула в тогочасному Харкові малювали апокаліптичні картини міського життя². Батьки, намагаючись врятувати малечу, привозили її до міста й залишали на вулицях, сподіваючись на милосердя перехожих, тоді як самі поверталися додому, щоб прийняти смерть³. Харків заповнили маленькі жебраки: дев'ятирічні дівчатка змушені були виконувати роль матерів для своїх трирічних братів і сестер. Щоночі розгорталася трагедія, коли старші діти вкривали малюків залишками свого одягу, а самі засинали на холодному камінні біля порожніх бляшанок для милостині⁴. Дитячий плач на сходах будинків та міських площах став звичним фоном того часу, а випадкові свідки з сумною іронією називали цих приречених підкиднів «пуп'янками соціалістичної весни», що найкраще ілюструвало прірву між пропагандою та реальним геноцидом⁵.

Визначальною ланкою є призвідники геноциду (виконавці геноцидних дій на низовому рівні). Зокрема, розуміємо, що ключовими поняттями у розумінні призвідників є агресія та свобода (підданство), оскільки призвідників можуть стимулювати до злочинів різні чинники. Очевидно, агресія не є виключно природнім явищем в організмі людини; на неї впливають і культурно-етичні показники суспільства і середовище людини⁶. Експерименти Мілгрема та Стенфордський тюремний експеримент яскраво демонструють роль авторитету в скоєнні злочення: якщо перший експеримент продемонстрував, що людина готова коритись волі іншої, не критикуючи, то другий продемонстрував, що

¹Werth N. The Great Famine in Ukraine: A Crime against Humanity. Holodomor: The Great Famine in Ukraine, 1932–1933. Warsaw : IPN, 2009. P. 45–58.

²Листи з Харкова. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в повідомленнях італійських дипломатів / упоряд. А. Граціозі. Харків : Фоліо, 2007. С. 148.

³Веселова О. М. Дитячі будинки та патронування дітей у 1933 р. Український історичний журнал. 1993. № 7/9. С. 105.

⁴Marples D. R. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest : Central European University Press, 2007. P. 54.

⁵Carynnyk M. The Famine the World Forgot. The Ukrainian Weekly. 1983. Vol. LI, no. 38. P. 8.

⁶Myers D. G. Exploring social psychology. Whitby, Ontario : McGraw Hill Ryerson, 2015. 480 p.

поведінка людини може залежити від ролі, яка їй була надана¹. У свою чергу, Габріель Шваб у праці «Закарбовані спадки» досліджує, як те, що залишилося «неартикульованим» у першому поколінні, стає «психічним склепом» для нащадків. Шваб стверджує, що діти жертв «успадковують» не самі факти, а «порожнечі» в оповідах батьків². Це доповнює четверту модель Б. Безо про неорганізовані моделі прихильності. Таким чином, призвідник, створюючи умови для замовчування злочину, закладає підґрунтя для тривалого трансгенераційного «переслідування» нащадків травмами їхніх предків³. Важливою характеристикою призвідника є «банальність зла»⁴. Агресор створює систему, де головною чеснотою виконавця стає не мораль, а «бездумність» — здатність виконувати накази, не замислюючись про їхній зміст. Наприклад, Адольф Ейхман, який на суді в Єрусалимі стверджував, що він лише «забезпечував логістику», ілюструє, як Агресор-держава перетворює масове вбивство на адміністративну рутину⁵.

Це безпосередньо корелює з тезою Джудіт Герман, яка зазначає, що стратегія Агресора спрямована на повну ізоляцію жертви та руйнацію її зв'язків із реальністю⁶. Через створення ідеологічних фантазмів, які, за Ж. Лаканом, допомагають замінити нестерпне «Реальне», Агресор легітимізує насилля як «історичну необхідність» або «боротьбу із саботажем».

Вплив авторитету та механізми його легітимізації отримують принципово нове трактування у дослідженнях Мішеля Фуко. На відміну від класичних політичних теорій, Фуко розглядає владу не як зовнішній атрибут державних інституцій, а як розгалужену мережу — «мікрофізику», яка пронизує все

¹Соціально-психологічні експерименти: навчальний посібник / Рецензент: Г. К. Радчук, З. Ю. Крижановська. Чернівці : Чернів. Нац. Ун-т, 2022. С. 190.

²Шваб Г. Закарбовані спадки. Травма, передача і мистецтво втілення / пер. з англ. Р. Семків. Київ : Дух і Літера, 2019. 288 с.

³Bézo B., Belabas M. The intergenerational transmission of historical trauma and its effects on the contemporary well-being of the descendants of Holodomor survivors. *Journal of Affective Disorders*. 2018. Vol. 235. P. 347–354.

⁴Арендт Х. Ейхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / пер. з англ. А. Котенко. Київ : Дух і Літера, 2021. 384 с.

⁵Cesarani D. *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Murderer"*. Cambridge: Da Capo Press, 2006. P. 113.

⁶Герман Д. Психологічна травма та шлях до одужання / пер. з англ. О. Навроцька. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. С. 104.

суспільне тіло. Влада є ґрунтотворчою силою, оскільки вона не просто обмежує індивіда, а конструює його свідомість, формуючи межі того, що вважається «нормальним», «розумним» чи «допустимим»¹.

У своїй праці «Історія божевільня у класичну епоху» Фуко звертається до аналізу специфічних просторів ізоляції, зокрема лікарні Сальпетрієр. На прикладі цього закладу він висвітлює перехід від фізичного насильства до «морального ув'язнення». Фуко відзначає феномен божевільних жінок, які «в жоден із періодів своєї хвороби не виявляли жодного викривлення здатності до розуміння й одержимі були лише своєрідним інстинктом буйства, ніби у них було уражено лише емоційні здібності»². Цей приклад є критично важливим для розуміння психології Агресора та Системи. Це свідчить про те, що влада (як авторитет лікаря чи наглядача) намагається підпорядкувати не лише дії, а й внутрішню волю суб'єкта³. Божевільня тут постає не як втрата логіки, а як «некерована пристрасть», яку Система прагне придушити через дисциплінарні практики. Якщо здатність до розуміння залишається неушкодженою, але людина охоплена «інстинктом буйства», це вказує на внутрішній розкол суб'єкта, спричинений тиском зовнішнього авторитету⁴.

У контексті тоталітарного насилля це означає, що Агресор використовує авторитет для створення «дисциплінарного простору», де природні емоційні реакції людини на несправедливість або голод придушуються. Проте, згідно з Фуко, саме ця тотальна заборона на суб'єктність та агресію-опір призводить до вибухового вивільнення деструктивності⁵. З одного боку, це пояснює жорстокість призвідників, які, перебуваючи під гнітом вищого авторитету, «відігрують» свою пригнічену агресію на ще більш беззахисних жертвах. З іншого — це розкриває трагедію жертви, чий «інстинкт буйства» стає

¹Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / пер. з фр. П. Тарашук. Київ : Основи, 1998. 392 с.

²Фуко М. Історія божевільня у класичну епоху / пер. з фр. Ю. Кушнір. Київ : Пульсари, 2012. С. 248.

³Gutting G. Foucault: A Very Short Introduction. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 84.

⁴Фуко М. Історія божевільня у класичну епоху / пер. з фр. Ю. Кушнір. Київ : Пульсари, 2012. С. 250.

⁵Elden S. Foucault's Last Decade. Cambridge : Polity Press, 2016. P. 93.

останньою формою несвідомого протесту проти дегуманізації, коли Символічне (мова, закон) більше не дає змоги артикулювати біль¹.

Іншим важливим аспектом є «рятувальник», тобто та особа, яка попри зовнішню загрозу, рятувала інших. Як визначає Адамс Джонс, у 1943 р. нацистська влада зіштовхнулася з опором місцевого населення, спричинене бажанням захистити данських євреїв від винищення: власники дрібних суден перевезли їх до Швеції. Дійсно, допомога надходила звідусіль та навіть данська поліція прикривала операцію, деякі допомагали розпродати майно євреїв, таксисти перевозили євреїв у порти, місцеві активно пропонували жертвам прихисток. Цікаво, що однією з об'єднавчих рис для багатьох рятувальників була релігійна мотивація.

Особливо виокремлюється постать Бернарда Ліхтенберга – католицького священика, настоятеля кафедрального собору Берліна: з-поміж інших церковних ієрархів, які підтримували антисемітизм, він наважився публічно молитись за всіх євреїв².

У теоретичному вимірі дослідження тоталітарного насильства постать Агресора виступає як системний архітектор травми, чия роль докорінно відрізняється від ролі безпосереднього виконавця — призвідника³. Якщо призвідник є суб'єктом низового рівня, чії дії часто детерміновані зовнішнім тиском або ситуативною агресією, то Агресор є ідеологічним центром, що легітимізує злочин через створення нової нормативності⁴. Дарія Маттінглі, вивчаючи низових виконавців Голодомору, непрямо вказує на роль Агресора як того, хто надає «сценарій» дій⁵. Агресор не просто наказує вбивати, він спочатку позбавляє жертву людських рис у свідомості виконавця, маркуючи її як «ворога» чи «глитая». Це створює психологічний «щит» для

¹Kristeva J. Powers of Horror: An Essay on Abjection. New York : Columbia University Press, 1982. P. 16.

²Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. 696 с.

³Rees L. The Holocaust: A New History. London : Viking, 2017. P. 154–160.

⁴Staub E. The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. P. 79.

⁵Mattingly D. The Ordinary Perpetrators: The Collective of Activists in the 1932–1933 Famine in Ukraine. Journal of Genocide Research. 2020. Vol. 22, no. 1. P. 125.

призвідник¹. Окрім того, Агресор створює умови, де призвідник перебуває у стані «безвиході»: або ти стаєш частиною системи насильства, або стаєш її жертвою².

Ця нормативність, за Зигмунтом Бауманом, спирається на механізми бюрократизації та дистанціювання, за допомогою яких Агресор перетворює насилля на суто «технічний» процес³. Використовуючи бюрократичну дистанцію, Агресор ефективно знімає моральну відповідальність із виконавців-призвідників: злочин перестає бути актом особистої волі, трансформуючись у виконання адміністративних планів чи кількісних показників (наприклад, норми хлібозаготівель)⁴. Таке заміщення морального вибору функціональною ефективністю дозволяє системі деперсоналізувати вбивство, роблячи його частиною рутинного апарату управління.

Зокрема, дослідниця Джудіт Герман, аналізуючи психологію тоталітарного насилля, зазначає, що стратегія агресора спрямована на повну ізоляцію жертви та руйнацію її зв'язків із реальністю⁵. Це суголосно з концептом «соціальної смерті» О. Паттерсона⁶. Д. Герман підкреслює, що в умовах геноциду призвідник прагне встановити контроль не лише над тілом, а й над пам'яттю жертви, змушуючи її до замовчування⁷.

Отже, розгляд феномену історичної травми дозволяє відійти від її розуміння як механічного наслідку об'єктивної події, натомість трактуючи її як результат складного соціального процесу «спіралі репрезентації». Травма постає не як зрушення в реальності, а як «уявлена» властивість, якою подія наділяється через символічне відображення у публічному просторі зусиллями

¹Valentino B. A. Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the 20th Century. Ithaca Cornell University Press, 2004. P. 117.

²Waller J. Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. Oxford : Oxford University Press, 2002. P. 206.

³Bauman Z. Modernity and the Holocaust. Ithaca : Cornell University Press, 1989. P. 102.

⁴Arendt H. On Violence. New York : Harcourt, Brace & World, 1970. P. 39.

⁵Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—From Domestic Abuse to Political Terror. New York : Basic Books, 1992. P. 137.

⁶Patterson O. Slavery and Social Death: A Comparative Study. Cambridge : Harvard University Press, 1982. P. 39.

⁷Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—From Domestic Abuse to Political Terror. New York : Basic Books, 1992. P. 139.

«груп-носіїв». Символічна природа людської реальності, де мова та наратив виступають основними засобами структурування досвіду, визначає травму як «культурний конструкт», що має водночас реальний травмогенний характер. Трансгенераційність у цьому контексті функціонує через неусвідомлені механізми підсвідомого, де культура, побутові звички та політичні традиції стають носіями незасвоєного досвіду, що передається нащадкам як «психічний склеп» або «порожнеча» в оповідах предків. Роль наративу є визначальною: він виступає «мостом» між особистісним болем і загальнокультурним значенням, перетворюючи розрізнений досвід на структуру, що рефлексує минуле та формує ідентичність.

РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ НАРАТИВІВ ГОЛОДОМОРУ

Одним із давно зафіксованих психологічних наслідків Голодомору є ПТСР (або КПТСР). Головною відмінністю першого від другого є наявність не глибокого «різкого» травмування, а стресу, який є повторюваним та включає комплекс різних симптомів¹: на рівні наративу вони простежуються у вигляді не чіткої, не розрізненої оповіді та «яскравих спалахів» (однак, чіткого медичного розрізнення між ПТСР та КПТСР немає, а, отже, і в оповідях можемо бачити різну симптоматику²).

Пам'ять-спалах характеризується як надзвичайно яскраві, точні, конкретні та стійкі у часі спогади про обставини, що оточували людину під час переживання незвичайної події. Вони часто зберігають найдрібніші деталі ситуації, що назавжди закарбувалися у пам'яті³. У спогаді можна побачити чіткий яскравий спогад-образ, у якому простежується стихійність («Приїхали вони серед ночі, забрали все: і скриню, й одержу...» та контрастність «...мене тьотя взяла до себе в Харків, встроїла на роботу, а мама тут, в Балаклії, пухла ходила, хліба просила...»):

«Одного дня прокинулись ми вночі. Мама кажуть: «Підвода торохтить, це до нас їдуть!» Приїхали вони серед ночі, забрали все: і скриню, й одержу... Ми ото, що успіли, вхватали: взулися та одержину понакидали. А так все забрали. Настала голодовка. Та в нас у сім'ї ніхто не помер, бо люди помагали. Мені було 15 год, мене тьотя взяла до себе в Харків, встроїла на роботу, а мама тут, в Балаклії, пухла ходила, хліба просила... Таке не забувається!»⁴.

Метафоричним є образ очевидця – «вмирати попідтинню»:

¹Колк Б. ван дер. Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому. Харків : Віват, 2022. С.400

²Посттравматичний стресовий розлад: визначення, ризику, алгоритм надання первинної допомоги. Здоров'я України | Інформація для спеціалістів охорони здоров'я – Health-ua. URL: <https://health-ua.com/neurology/trivozni-rozladi/70798-posttravmatichnij-stresovij-rozladi-viznachennya-riziki-algoritm-nadannya-pe> (дата звернення: 08.09.2024).

³Кісь О. Р. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор [Електронний ресурс] / Оксана Романівна Кісь // Україна Модерна. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/216-216/>

⁴Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / за ред. В. Романюк. Київ : ВД «Стилос», 2007. С. 256.

«Бабина смерть запам'яталася мені яскраво може ще й тому, що була конкретною ілюстрацією до широковживаного українського фольклорного виразу «вмирати попідтинню...». Цей образний вираз зустрічається часто в словесній народній творчості в думках, в піснях і в буденній мові народу, як приклад гіркої долі й закинутості. Моя мати, що була сентиментальною жінкою, й в хвилини журби, розладів з батьком, чи під ударами життєвих нещасть, любила поплакатись і змалювати собі безрадісний кінець, часто перед нами, дітьми, вжи вала цього виразу, скаржачись, що видно, доведеться їй на старості літ, як старчисі, помирати «десь попідтинню»¹.

Образ смерті є наріжним у наративах жертв та свідків, однак, потрібно розуміти, що жертва є «щасливчком», якому вдалось вижити. З іншої сторони, К. Карут стверджує, що подібний «спогад надає голос тому, хто вмер»².

З цієї перспективи важливим є розуміння соціальної смерті, яка може набувати різних форм та стосується групи загалом. Концепт соціальної смерті, який за визначенням О. Паттерсона, полягає у відношенні «людина-ресурс» (однак, наріжною ідеєю О. Паттерсона є відносини «пан-раб»³. «Людиноресурне» розуміння яскраво простежується на впровадженні рівності серед українських селянок у 1928-1929 роках відбувся перелом у використанні жіночої робочої сили, що збігся з початком суцільної колективізації, реконструкцією промисловості, депортацією заможних селян за межі республіки та переселенням на малородючі землі. Масова міграція чоловіків у пошуках кращих умов життя та заробітків призвела до зменшення їхньої чисельності в сільській місцевості. У результаті, в ході колективізації роль жінок у сільському господарстві почала зростати. На початку 1930-х років стратегії влади стали більш систематизованими, що відкрило для жінок нові можливості, зокрема освоєння технічних спеціальностей («чоловічих

¹Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.315.

²Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ : Дух і Літера, 2022. С.310.

³Patterson O. Slavery and Social Death: A Comparative Study. Harvard University Press, 2005. 528 p.

професій») і залучення до суспільного виробництва. Це свідчило про потребу влади в «резервній» дешевій робочій силі серед селянок¹.

Тому, зокрема розуміємо, що «рабство» полягало у внутрішньому вигнанні і одночасному використанні як робочої сили: наприклад, так відбувалось і зі селянками: з однієї сторони апеляція до «бабських бунтів» та ленінське месіанство², а з іншої сторони «позаконотворча» стимуляція до праці.

Подібне бачення радянське бачення «пан-раб», простежувалось не скільки на усвідомленому рівні, а на підсвідомому (як і з точки зору жертви, так і того, хто розділяє партійну позицію). Адже, в умовах соціальної депривації та відсутності адекватних умов для існування, поведінка жертви залежить від різних умов та знаходиться у метапозиції – розвиток з точки «я зможу це пережити» або набуває діаметрально протилежних значень³. При цьому, людина у психологічно нестабільному стані, очевидно, є більш вразливою.

Можемо побачити у вірші свідка – вчителя О. Наливайко паралель «голод=батіг» (батіг символізує покарання):

«Людей кругом

Вбивають скрізь,

Не батогами,

А голод їсть...»⁴

Очевидно: тут могли бути інші паралелі, як, наприклад, «голод=вбивця» або натяки на радянське керівництво. Адже, за Ж. Лаканом, дана метонімія із

¹Бернадська А. В. Моделі поведінки селянок Київщини в умовах колективізації та Голодомору (1929-1933). Київ, 2023. 116 с.

²Українська модерна. (2023). Тоталітарний Янус або відкриті суспільства про своїх ворогів. Доступно за посиланням: https://uamoderna.com/notes/totalitarnyj-yanus-abo-vidkryte-suspilstvo-pro-svoyih-vorogiv/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR2YSMufim3OvjnXw0ansRPEFCRYXiRGV9qwr-1w8i8CbJxYaC8edsr1doY_aem_AZs9aRGkzFBGos1aURkGWQUXGyEp0q-ucPDR6y1xoFBbUeUum3iXwZWzISM3WiT2nkMN2jsIqHTzBVkuYkNnPK_7 (дата звернення: 16.09.2024).

³Огієнко В. І. – Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження (2013). LIBNAS | LIBRARY PORTAL OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nti_p_2013_6_16

⁴Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С. 316.

«батагом» повинна екстраполюватись на радянське керівництво загалом, тому що «голод» у заданому уривку є основною діючою особою. Іншим важливим моментом є те, що подія, яка травмує, перебуває поза межами людського досвіду, тому в людській свідомості повинні існувати два уявлені стани – максимально негативний та позитивний¹.

Дослідники пояснюють це у площині редукціонізму: люди на травматичну подію реагують тілесно, як тварини. Був проведений експеримент із двома групами собак: першу групу били током, але у них була педаль – при натисканні на яку, їх переставало бити током, друга група була позбавлена такої можливості. Здійснювали насильство током впродовж довгого часу. Після відкриття клітки перша група – втекла, друга група не побігла. Спільне для обох груп – вдячність за врятування (відкриття клітки). Так і відбувається із людськими спільнотами. Люди, які потерпали від голоду маркували голод як негатив, і те, що призвело до нього як негатив. Проте, за думкою селян винуватцями були вони ж, а не радянська влада, бо визначали як негатив опір колективізації, позитивом маркували «відкриття клітки», тобто, повернення селян до нормального життя завдяки тому, що радянська влада знову почала «давати» хліб². Зокрема, дослідник пояснює це на прикладі спостережень, які очевидець, партієць, Дмитро Гойченко висвітлив у мемуарах. Один із спогадів виглядає так: «Одна ложка гнилої сочевиці і пучка солі. Це нам видають на цілий день. В результаті такого харчування на роботу йде ланка з 5 осіб, а з роботи – 3 чи 4. От там біліють ... Це залишилися наші мертві, а ми ось переходимо на іншу ділянку, де ще декого залишимо. Ні, не врятувати нам буряк! До сапування мало хто доживе»³. З цієї цитати стає зрозумілим, що всі думки робітниць націлені на власний порятунок. Зокрема, вислів «врятувати буряк», виходячи із контексту, дорівнює власному виживанню. Тому, стає

¹Lacan J. Ecrits: A Selection. W. W. Norton & Company, 2002. P.300.

²Огієнко В. Log into Facebook | Facebook. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/videos/історична-травма-голодомору-лекція-віталія-огієнка/379268483301674/> (дата звернення 28.10.2024).

³Гойченко Д. ЧЕРВОНІЙ АПОКАЛІПСИС. КРИЗЬ РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА ГОЛОДОМОР. Електронна бібліотека | Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009260> (дата звернення: 28.10.2024).

очевидним чітка асоціація «робота=виживання», що символізує собою покірність, як і у вищезазначеному експерименті¹.

Атрибуція голоду як покарання простежується і у свідомості інтерпретатора – М. Синькова, а саме: «Працює не за страх, а за совість, дуже невеликий прошарок» (робота за страх вже передбачає розуміння «наказання»). Також простежується непослідовний виклад: з одного боку, ми бачимо посилення на суцільну апатію, а з іншого – «треп», що загалом асоціюється з вільним дозволяям. З іншого – висвітлюється метафора «треп увійшов у крові і плоть»: селяни = треп = плоть та кров (за Ж. Лаканом метафори та метонімії варто інтерпретувати буквально, тому висвітлюється розуміння, що селяни є плоть та кров).

У іншому записі партійця знаходимо два протилежних, однак цікавих поєднання: страх та нарцисизм:

«Життя нестерпно тяжке. Народ похмурий, запеклий, якийсь, я сказав би, пасивний. Працює не за страх, а за совість, дуже невеликий прошарок. Більша частина робить вигляд, що працює, і дуже багато трепається. Треп увійшов у плоть і кров. З відповідальністю можу сказати, що партія виносить гігантське підприємство реконструкції лише на своїх плечах»².

Страх диференціюється за двома критеріями: смертельний, що пов'язаний із фізичною смертю та екзистенціальний, що означає особистісну смерть³.

Зокрема, дослідження з еволюційної психології продемонстрували, що перший вид страху на сьогодні є універсальною еволюційною поведінковою моделлю та для його акумуляції важлива не об'єктивна наявність чинника, а і віра у те, що страх є реальний, ба більше «...чим більше суб'єкти вірять у те, що інші можуть напасти на них, відповідають їм з більшою агресією, ніж та, яку

¹Українська модерна. (2023). Огієнко і Голодомор: травма і пам'ять. Доступно за посиланням: <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma/> (дата звернення: 16.09.2024).

²Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.329.

³Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. С.320.

вони спрямовують проти жертв, щодо яких вони такої віри не поділяють»¹. Тому у свідомості партійця селяни приймають образ агресора: «Один із них відповів: «Ви за нас попрацюєте!», решта засміялася. Це був сміх непримиренного ворога, який викликав у мене бурю обурення та ненависті»².

Нарцисизм широко використовується у психологічному розрізі, однак цікавим явищем нарцисизму використовується у колективних масштабах. Зокрема, колективний патологічний нарцисизм, який характерний державам, а, отже, і окремим її суб'єктам.

Колективний патологічний нарцисизм має такі характеристики:

Група або її члени відчують претензійність і самовдоволення, перебільшують досягнення й таланти до брехні, вимагають визнання своєї переваги тільки через належність до групи, без відповідних досягнень.

Група або її члени захоплені фантазіями про необмежений успіх, владу, славу, красу чи ідеальні, всепереможні політичні теорії.

Група або її члени впевнені, що є унікальними і можуть бути зрозумілі лише іншими унікальними чи високостатусними групами.

Група або її члени потребують надмірного захоплення, уваги чи хочуть, щоб їх боялися, або щоб вони були відомими.

Група або її члени відчують себе особливо привілейованими і вимагають спеціального ставлення, рідко приймаючи відповідальність за свої дії.

Група або її члени використовують інших для досягнення своїх цілей, що часто веде до антисоціальної поведінки та злочинних дій.

Група або її члени позбавлені емпатії та не здатні ідентифікувати себе з потребами інших груп, що також призводить до антисоціальної поведінки.

Група або її члени постійно заздять іншим або вважають, що інші заздять їм, що також веде до антисоціальної поведінки.

¹Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. С.320.

² Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.329.

Група або її члени демонструють зарозумілість і агресію, коли їм суперечать чи обмежують їх, що призводить до антисоціальної поведінки.¹

Такі ознаки можна простежити у різних записах у щоденнику партійця:

«На полі з'явилася купка селянських хлопців, які, вивчаючи насіння і поглядаючи на нас, ліниво перемовлялися. Ми їм поставили запитання, чому вони не працюють і чому взагалі на полі жодного селянина, крім колгоспного начальства, не видно. Один із них відповів: «Ви за нас попрацюєте!», інші засміялися. Це був сміх непримиренного ворога, який викликав у мені бурю обурення і ненависті. І як же тепер цей переможений і вимираючий ворог жалюгідний і жахливий у своїй голодній навалі на місто. У якому ідейному здивуванні розгубленості я перебуваю зараз. З одного боку, я не можу пробачити тим хлопцям їхнього сміху, з іншого боку, я не можу без здригання дивитися на вмираючих дітей. Інтуїцією я відчуваю, що потрібно робити так, як каже Постишев, але однією інтуїцією мені мало, мені потрібне чітке формулювання того, що відбувається. Газети і зібрання, безумовно, цього не дають. Потрібен авторитетний товариш, який би в інтимно-дружній бесіді привів би мої думки до ладу»².

Зокрема, можна побачити зверхність: «купка селянських хлопців, які, вивчаючи насіння і поглядаючи на нас, ліниво перемовлялися. Ми їм запитали, чому вони не працюють і чому взагалі на полі жодного селянина, крім колгоспного начальства, не видно» та приниження: «І як же тепер цей переможений і вимираючий ворог жалюгідний і жахливий у своїй голодній навалі на місто»; служіння ідеї: «З відповідальністю можу сказати, що партія виносить гігантське підприємство»³.

¹Collective Narcissism – Narcissism, Culture, and Society. Narcissistic Personality Disorder (NPD), Self-love, Narcissism, Narcissists, Psychopaths, and Relationships with Abusers, Stalkers, and Bullies- Malignant Self Love – Narcissism Re-Visited. URL: <https://samvak.tripod.com/14.html> (дата звернення: 17.09.2024).

²Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.330.

³Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.335.

Найцікавіше, що попри стик з реальністю (об'єктивне бачення смертей та власні попередні роздуми) партієць спочатку був «у пошуку авторитету», а згодом, після побаченого перебував у спокої: «Був я не селі у велику осінь 1933 року. Сам усе бачив і як помирають, і як працюють. Дивно, як перебування там привело мої думки до ладу. Зараз спокійний»¹.

Однак, також селяни демонстрували і непокору, про що, зокрема, згадує і партієць:

«На селі, судячи з розповідей товаришів, що приїжджають, твориться щось нечуване. Селянин уперся і воліє здохнути, але не підкоритися. Л.К. розповідає випадок, коли селянин, майже падаючи з ніг, дістався до сільради і заявив: «Більше терпіти не можу, ідіть копайте яму»².

Розуміємо, що травматичність має доволі різний характер, тому безпосередньо зазнали травматизації й ті, хто погодився на роль призвідника Голодомору. Призвідник, за означенням Д. Маттінглі, є терміном для позначення ролі учасників в Голодоморі, адже їхні дії, незалежно від того, чи були вони суб'єктом дії чи лише виконавицями, призвели до страждання або загибелі інших³. Деякі ставали призвідниками не за власним бажанням, оскільки перебували у стані безвиходу. Ми знаємо різні випадки:

Тому, жертва – це та людина, яка зазнали травматизації, а не людина, яку потрібно маркувати, як позитивного героя.

Момент «болі» можемо простежити у спогадах призвідників. Зокрема, можемо пригадати новелу Василя Гроссмана «Все тече», у якій описано сповідь уповноваженої Анни. Про справжність, а не фантазію автора, свідчать досить особисті згадки про життя Анни, а дослідниця Д. Маттінглі навіть

¹Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.338.

²Файзулін, Я. (упоряд.). (2018). Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс. С.339.

³Mattingly D. Жінки на колгоспній ниві: між працею та родинним життям. Нова доба – Український часопис сучасної гуманітаристики. URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення: 16.09.2024).

робить припущення про час, коли відбулась сповідь Анни Семенової Гроссману – 1938-й рік, коли Анну підозрювали у співпраці із службою безпеки¹.

Зокрема, у цій новелі Анна пригадує – «стогни голодуючих», а щоб не чути Анна виходила в поле. Пригадує: «Вийшла в поле. Кричу. Порожнеча»². За концептом Кеті Карут, людина (дослідник, психолог, інтерв'юер), яка контактувала з особою, яка зазнала травми, може передавати цей досвід в майбутнє – «як дещо не артикульоване»³, тому аспект травми можливо зафіксувати з обох боків (не тільки зі сторони призвідника, а й автора).

У зв'язку із контекстом ситуації, це можна інтерпретувати як «сірий», неприємний опис місцевості, що пов'язаний із масовими смертями. Проте, очевидно, що суцільної тиші бути не може, тому тут вказівка на відсутність людей, а «порожнеча» має інтроспекційний характер.

Зокрема, тут постає питання про уявлену полярність «доброго та злого». Травмуючим фактором для призвідників Голодомору могла бути саме не відповідність їхніх дій та морально-культурних норм, які були закладені в дитячому віці. Зокрема, «порожнечою» (фантазм) міг бути глибокий розрив між R (Реальним) та Уявленим (символічне і уявне прагнуть до реального, але не досягаючи його, людина утворює фантазм, тобто, те що допомагає замінити реальне). Тому тут можемо побачити травмогенний чинник навіть у призвідників. Зокрема, це виявлялось не тільки в лаканівській метафорі, а й навіть у самій сповіді, яка сама по собі могла бути «прощенням». Сама Анна згодом навіть відмовилась від посади, запропонованої радянським керівництвом.

За досвідом геноциду в Руанді, можемо пригадати, що жінки різних професій були залучені до масового вбивства тутсі: шкільні вчительки

¹Mattingly D. Жінки на колгоспній ниві: між працею та родинним життям. Нова доба – Український часопис сучасної гуманітаристики. URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (Дата звернення: 16.09.2024).

²Гроссман В. Все тече : роман. Київ : КМ-Букс, 2016. С.90.

³Карут К. Почути травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ : Дух і Літера, 2022. С.400.

виказували вбивцям своїх учнів та учениць. Однак, деякі селяни були змушені ставати призвідниками. Як вказує, А. Джонс селяни в деяких селах обирали «куркулів» серед самих. Вони просто збирались на сільради і визначали, хто буде куркулем. Зазвичай, обирались вдови або старі люди ¹.

Радянська влада, успадкувавши погляди Леніна, розглядала голод крізь призму «історичного процесу», що стає особливо очевидним при аналізі через методологічну призму Едварда Сепіра. Згідно з концепцією лінгвістичної відносності Сепіра, мова не просто відображає об'єктивну дійсність, а виступає «путівником у соціальній реальності», що фактично зумовлює інтерпретацію людиною навколишнього світу. Ленін ще у 1891–1892 роках зазначав: «Руйнуючи селянське господарство та виганяючи селянина з села до міста, голод створює пролетаріат і сприяє індустріалізації регіону, що є прогресивним»².

У контексті сепірівського підходу такий дискурс демонструє механізм радикальної концептуальної рекатегоризації, де лексема «голод» вилучається з етичного поля людських страждань і штучно інтегрується в технократичну сітку «історичної необхідності»³. Використання епітета «прогресивний» стосовно деструктивного явища виконує функцію лінгвістичного детермінізму: мова наперед задає оціночну рамку, в якій масова загибель людей маркується як позитивний етап соціальної еволюції⁴. Через специфічні граматичні структури, де «голод» наділяється активною дієвою силою («голод створює», «голод сприяє»), відбувається усунення суб'єкта відповідальності, а сама подія подається як стихійний, але закономірний процес⁵.

Така мовна стратегія створює те, що Е. Сепір описував як несвідоме структурування досвіду мовними паттернами: офіційний дискурс позбавляє індивіда лінгвістичного інструментарію для співчуття, замінюючи його

¹Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2020. С.400.

² Lenin V. I. On the So-Called Market Question. Collected Works. Vol. 1. Moscow : Progress Publishers, 1972. P. 78.

³Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / ed. J. Carroll. Cambridge : MIT Press, 1956. P. 217.

⁴Орвелл Дж. Політика і англійська мова // Вибрані есе / пер. з англ. В. Шовкун. Київ : Темпора, 2021. С. 460.

⁵Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Harcourt, Brace & Co, 1951. P. 347.

категоріями соціологічного аналізу¹. Внаслідок цього формується герметична реальність, де «селянин» перестає бути людиною і перетворюється на «сировину» для створення пролетаріату².

Розвиваючи цю лінгвістичну стратегію, В. Ленін також впроваджував ідею про те, що голод змушує селянина замислитися над основами капіталістичної системи та руйнує віру в царя. У межах методології Е. Сепіра це можна трактувати як спробу перекласти біологічний інстинкт самозбереження в ідеологічну площину «класового прозріння»³. Смерть від виснаження в такому дискурсі концептуалізується не як фінал людського життя, а як специфічна форма політичної освіти, де фізичне страждання стає «мовним знаком» звільнення від монархічних ілюзій⁴. Тому офіційна мова наперед програмує сприйняття катастрофи як інтелектуального та політичного стимулу, що цілком корелює з тезою Е. Сепіра про те, що мова є не просто засобом передачі думок, а засобом їхнього формування⁵.

Сталінський дискурс 1930-х років став логічним завершенням цієї трансформації смислів, доводячи механізм лінгвістичної маніпуляції до абсолюту⁶. Його твердження у 1935 році про те, що для створення сучасної індустрії було необхідно «йти на жертви» та «економити також на їжі», ілюструє використання евфемізмів як інструментів соціальної інженерії⁷. За Е. Сепіром, можна помітити, що заміна прямого найменування голоду виразом «економія на їжі» радикально змінює соціальну реальність: масова трагедія перетворюється на акт раціонального господарського планування⁸. Термін «жертва» остаточно сакралізує цей процес, переносячи його з площини

¹Sapir E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York : Harcourt, Brace & Co, 1921. P. 218.

²Конквест Р. *Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор* / пер. з англ. Н. Волошинович. Луцьк : Терен, 2007. С. 113.

³Sapir E. *Selected Writings in Language, Culture, and Personality* / ed. D. Mandelbaum. Berkeley : University of California Press, 1949. P. 162.

⁴Сепір Е. *Мова: вступ до вивчення мовлення*. Київ : Академія, 2010. С. 218.

⁵Sapir E. *Selected Writings in Language, Culture, and Personality* / ed. D. Mandelbaum. Berkeley : University of California Press, 1949. P. 162.

⁶Applebaum A. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*. London : Penguin Books, 2018. P. 323.

⁷Stalin J. V. *Works*. Vol. 13 : 1930 – January 1934. Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1955. P. 357.

⁸Whorf B. L. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings* / ed. J. Carroll. Cambridge : MIT Press, 1956. P. 214.

юридичної чи політичної відповідальності в площину ідеологічного міфу, де загибель мільйонів людей подається як добровільний або необхідний внесок у майбутнє¹. У результаті, через таку лексичну вибірковість, влада конструює світ, у якому індивідуальне виживання маркується як другорядне порівняно з масштабами «індустріального поступу», що фактично позбавляє суспільство можливості навіть помислити про ціну цієї трансформації поза межами заданої державою лінгвістичної матриці².

Подальша еволюція радянського дискурсу в період колективізації трансформувала хлібозаготівлі та супутній їм голод у специфічний засіб дисциплінування селянства та примусу до праці в колгоспах³. У межах сепірівської концепції «мовної типології досвіду» цей процес можна описати як радикальну зміну ідентичності через руйнування старих лексичних зв'язків⁴. Офіційна парадигма ставила за мету навчити селянина думати не в категоріях «власника зерна», а в категоріях дисциплінованого «учасника соціалістичного змагання». З погляду лінгвістичної відносності, така заміна термінів була спрямована на повне стирання суб'єктивного відчуття права власності: людина, позбавлена слова «власник» у легальному дискурсі, поступово втрачала і соціальну опору для захисту результатів своєї праці⁵.

Логічним завершенням цієї системи стало ігнорування універсального права людини на їжу, що в межах сепірівської методології можна розглядати як приклад лінгвістичної елімінації базових людських потреб із правового поля⁶. Більшовицький дискурс замінив загальнолюдські категорії класово-ієрархічними: в умовах дефіциту пріоритет у забезпеченні ресурсами мали виключно робітники та армія, тоді як жертви голоду фактично викреслювалися

¹Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Harcourt, Brace & Co, 1951. P. 347.

²Orwell G. "Politics and the English Language" // Essays. London : Penguin Classics, 2000. P. 350.

³Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford : Oxford University Press, 1986. P. 287.

⁴Sapir E. The Status of Linguistics as a Science. Language. 1929. Vol. 5, no. 4. P. 220.

⁵Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. Oxford : Oxford University Press, 1994. P. 129.

⁶Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York : Harcourt, Brace & Co, 1921. P. 229.

з мовної категорії «люди, що мають права»¹. Такий семантичний розподіл робив загибель селянства «невидимою» для офіційної системи, оскільки для них не було передбачено позитивної лексичної ніші².

Натомість через механізм «мовного таврування» жертви голоду маркувалися як «люті класові вороги» — куркулі, саботажники, церковники або антирадянські «елементи». Використання терміна «елемент» замість «людина» є класичним прикладом когнітивної дегуманізації, що, за Е. Сепіром, докорінно змінює соціальну поведінку суб'єктів владних відносин³. Перетворюючи людину на абстрактну категорію, позбавлену біологічних та емоційних ознак, офіційний дискурс робив її знищення технічно необхідним кроком. Відтак, елімінація таких «елементів» подавалася не як акт масового вбивства, а як «необхідна передумова для побудови соціалізму». У цій лінгвістичній матриці смерть селянина концептуалізувалася як очищення соціального організму від шкідливих домішок, що остаточно легітимізувало катастрофу⁴.

На Харківщині офіційний дискурс періоду Голодомору набув рис граничної агресії, що підтверджується регіональними документами, які демонструють практичне втілення згаданих лінгвістичних стратегій⁵. Аналіз виступів місцевого керівництва, зокрема П. Постишева на засіданні Харківського окрвиконкому, виявляє специфічну термінологію «перегону» (прискорення репресій) щодо селянства⁶. У межах підходу Сепіра такий вибір слів замінює опис фізичного насильства на метафору технічного регулювання соціальних процесів⁷. Голод у регіоні офіційно трактувався не як катастрофа, а як інструмент «зламу саботажу». Висловлювання С. Косіора про те, що голод

¹Applebaum A. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*. London : Penguin Books, 2018. P. 245–250.

²Sapir E. *Selected Writings in Language, Culture, and Personality* / ed. D. Mandelbaum. Berkeley : University of California Press, 1949. P. 162.

³Sapir E. *The Status of Linguistics as a Science*. Language. 1929. Vol. 5, no. 4. P. 208.

⁴Naimark N. M. *Stalin's Genocides*. Princeton : Princeton University Press, 2010. P. 74.

⁵Graziosi A. *The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible?* *Harvard Ukrainian Studies*. 2004. Vol. 27, no. 1/4. P. 99.

⁶Постишев П. П. Становище на Харківщині та завдання обласної парторганізації // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 612.

⁷Kravchenko V. *Kharkiv/Kharkov: A City of Cultures*. Toronto : University of Toronto Press, 2022. P. 187.

мав навчити село «уму-розуму», перетворює масову смерть на дидактичну категорію, де акт винищення концептуалізується як форма державного навчання¹.

Особливе місце в мовній системі того часу посідав дискурс «чорних дошок», який за своєю суттю був механізмом лінгвістичного виключення цілих громад із простору життєзабезпечення. Постанова РНК УСРР від 6 грудня 1932 року щодо занесення на «чорну дошку» сіл Харківщини² функціонувала як перформативний акт: саме найменування села в цьому списку автоматично означало припинення постачання товарів та вилучення наявних запасів³. Це створювало нову соціальну реальність, у якій мешканці цих регіонів переставали існувати, стаючи об'єктами «економічної блокади»⁴.

Риторика «штурмових днів» та «декадників», зафіксована в розпорядженнях райвиконкомів, як-от Валківського⁵, насичувала адміністративну мову військовими метафорами. Заклики «розтрошити опортуністичні настрої» та накази про «безумовне негайне вилучення» будь-яких продуктів харчування (картоплі, м'яса, овочів) формували образ внутрішнього фронту⁶. Така мілітаризація мови усувала можливість прояву емпатії у виконавців, оскільки селянин у цій системі координат сприймався виключно як ворог, що утримує державний ресурс⁷.

Найбільш виразно дегуманізація простежується в офіційній реакції на звернення голодуючих⁸. Відповіді представників місцевої влади, зафіксовані у

¹Austin J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford : Clarendon Press, 1962. P. 7.

²Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі : постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 груд. 1932 р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 452.

³Liber G. O. *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. P. 157.

⁴Whorf B. L. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings* / ed. J. Carroll. Cambridge : MIT Press, 1956. P. 212.

⁵Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : зб. док. і матеріалів / упоряд. під керівн. Ю. І. Шаповала ; Держ. архів Харківської обл. Харків : Оригінал, 2008. С. 214.

⁶Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. Oxford : Oxford University Press, 1986. P. 234.

⁷Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. New York : Harcourt, Brace & Co, 1951. P. 344.

⁸Graziosi A. *The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible?* *Harvard Ukrainian Studies*. 2004. Vol. 27, no. 1/4. P. 105.

звітах ДПУ та листах селян Удянської сільради¹, свідчать про повне вимивання гуманістичних понять із мовного вжитку². Фрази партійних працівників «хоч сдыхай... нам діла немає» та лаконічні резолюції «допомогу відмовити» на проханнях повернути хліб літнім людям демонструють формування того, що можна назвати «зоною мовного мовчання» навколо людського страждання³. Водночас будь-яка спроба селян назвати голод голодом, як у справі С. Золотухіна, кваліфікувалася як «контрреволюційна агітація».

Фундамент цієї системи закладається через примусову ідентифікацію з агресором, що чітко простежується в оперативному зведенні ДПУ УСРР від 20 листопада 1932 року. У цей період опір нереальним планам хлібозаготівель, зафіксований у 33 районах Харківської області, інтерпретується режимом не як соціальний протест чи наслідок економічного провалу, а як «правоопортуністичний саботаж»⁴. Через механізм нарцисичної проєкції влада відмовляється визнати власну помилковість, натомість створює образ внутрішнього ворога⁵. Арешти місцевого партактиву та голів колгоспів за «участь у спротиві» ставлять кожного функціонера перед екзистенційним вибором: або стати об'єктом репресій, або повністю прийняти логіку агресора. Прикладом параноїдальної криміналізації побутових чи технічних обставин є випадок у Вовчанському районі, де пошкодження двигуна членом колгоспу беззаперечно трактується як акт шкідництва. Така ідеологічна детермінація будь-якої дії змушує виконавців на місцях демонструвати надмірну жорстокість, щоб довести свою повну відданість системі та уникнути звинувачень у недостатній пильності⁶.

¹Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : зб. док. і матеріалів / упоряд. під керівн. Ю. І. Шаповала ; Держ. архів Харківської обл. Харків : Оригінал, 2008. С. 346.

²Graziosi A. The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible? *Harvard Ukrainian Studies*. 2004. Vol. 27, no. 1/4. P. 102.

³Herman J. L. *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—From Domestic Abuse to Political Terror*. New York : Basic Books, 1992. P. 133.

⁴Operational Summary of the GPU of the Ukrainian SSR (November 20, 1932). *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials* / ed. by R. Pyrih. Kyiv : Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008. P. 312.

⁵Pipes R. *Russia Under the Bolshevik Regime*. New York : Knopf, 1993. P. 50.

⁶Fitzpatrick S. *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford : Oxford University Press, 1994. P. 128.

Наступна стадія розвитку режиму, позначена повною антропологічною катастрофою, відображена у листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона від 5 червня 1933 року¹. Цей документ демонструє триумф колективного патологічного нарцисизму, за якого реальність ігнорується на догоджування грандіозному міфу про успіх системи². Повідомлення про те, що у Гадяцькому районі сільради припинили реєструвати померлих через широкі масштаби смертності, є класичним проявом системного заперечення: подія, що загрожує ідеалізованому образу держави, витісняється з офіційного дискурсу. Кацнельсон фіксує приголомшливі цифри — понад 2000 смертей у Гадяцькому районі, 2502 смерті в Ізюмському, де голодує 15 000 осіб, проте робить це з позиції відстороненого спостерігача³. Мова документа свідчить про глибоку дегуманізацію жертв, чиї страждання розглядаються лише як «показники» ситуації в області, яку офіційно називали «продовольчими труднощами»⁴.

Гранична атомізація суспільства та руйнація базових людських ідентичностей знаходять своє підтвердження у фактах вживання в їжу м'яса палих коней та масового підкидання батьками своїх дітей, що призвело до направлення 657 безпритульних у дитячі будинки. Ці дані свідчать про те, що режим через ідентифікацію з агресором зруйнував навіть первинні соціальні зв'язки, залишивши індивіда в стані повної безпорадності⁵.

Статистична відомість про натуральні штрафи станом на 5 грудня 1932 року, згідно з якою Харківська область стала лідером за інтенсивністю економічного терору (2 740 оштрафованих господарств), свідчить про функціонування специфічної психологічної установки всередині владної вертикалі. У прагненні задовольнити нарцисичну грандіозність центру,

¹Letter from the Head of the Kharkiv Regional GPU Department Z. Katsnelson (June 5, 1933). The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials / ed. by R. Pyrih. Kyiv : Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008. P. 512.

²Kernberg O. F. Ideology, Conflict, and Leadership in Groups and Organizations. New York : Yale University Press, 1998. P. 84.

³Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London : Penguin Books, 2018. P. 323.

⁴Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence. New York : Basic Books, 1992. P. 133.

⁵Waller J. Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. Oxford : Oxford University Press, 2002. P. 206.

регіональні еліти, ідентифікуючись із агресивним джерелом сили, намагалися продемонструвати найвищу ефективність у каральних заходах¹. Таке лідерство в репресіях ставало для місцевого чиновництва засобом підтвердження власної лояльності та невразливості, де економічне знищення селянства сприймалося як необхідна ритуальна жертва для збереження статусу всередині системи.

Паралельно з економічним тиском відбувався процес граничної криміналізації соціальних груп, що чітко простежується у відомостях про заарештованих у зв'язку із хлібозаготівлями за листопад 1932 року². Пік «оперативного натиску», під час якого на Харківщині було залучено до відповідальності 4 873 особи (з них 3 225 лише протягом одного місяця), ілюструє перехід системи до стану активної параноїдальної агресії³. Особливої уваги заслуговує дискурсивне маркування заарештованих: виокремлення серед них «38 кулаків», «34 колишніх білих та петлюрівських офіцерів» та осіб з «антирадянським минулим»⁴ є класичним інструментом дегуманізації та конструювання образу внутрішнього ворога⁵. Навіть той факт, що колишні офіцери на той момент працювали звичайними рахівниками в колгоспах, не зупиняв репресивну логіку; навпаки, це використовувалося для легітимізації теорії «всеохопної змови»⁶. У межах колективного нарцисизму будь-який провал державної політики мав бути пояснений підривною діяльністю чітко визначених «чужинців», що дозволяло режиму зберігати ілюзію власної досконалості⁷.

¹Kuromiya H. The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s. New Haven : Yale University Press, 2007. P. 117.

²Operational Data on Arrests in Connection with Grain Collection in Kharkiv Region (November 1932). The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials. Kyiv, 2008. P. 315.

³Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Harcourt, Brace & Co, 1951. P. 344.

⁴Доповідна записка голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про заходи з проведення операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів» (22 листопада 1932 р.) // Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнар. благодійн. фонд «Україна 3000». Київ, 2007. С. 320.

⁵Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford : Oxford University Press, 1986. P. 285.

⁶Pipes R. Russia Under the Bolshevik Regime. New York : Knopf, 1993. P. 504.

⁷Kernberg O. F. Ideology, Conflict, and Leadership in Groups and Organizations. New York : Yale University Press, 1998. P. 84.

Ці документи в сукупності демонструють реалізацію моделі «ідентифікації зі злом» на рівні середньої та нижчої ланок управління¹. Масовість арештів та штрафів на Харківщині свідчить про те, що виконавці на місцях не просто підкорялися наказам, а активно включилися в процес «очищення» соціуму від призначених системою категорій. Через ідентифікацію з агресором чиновники переймали його право на насильство, трансформуючи власну тривогу перед можливими чистками у зовнішню агресію проти «саботажників»².

Концептуальним ядром, що визначило логіку переходу від адміністративного тиску до геноцидних практик на Харківщині та в Україні загалом, є лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 року³. Цей документ репрезентує акт стратегічного конструювання екзистенційної загрози, що є характерним для параноїдальної фази колективного патологічного нарцисизму влади. Твердження Сталіна про те, що «Україну можемо втратити», та директива перетворити її «у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР», маркують цілу національну та територіальну одиницю як об'єкт потенційної зради⁴. У межах тоталітарної психології такий дискурс виконує функцію легітимізації превентивного насильства: якщо територія сприймається як ворожий анклав, то будь-які засоби її приборкання, включно зі штучним голодом, інтерпретуються як «оборонна стратегія». Метафора «фортеці» у цьому контексті означає не зовнішній захист, а внутрішню ізоляцію та встановлення режиму повної підконтрольності, де суб'єктність місцевого населення має бути остаточно нівельована⁵.

Процес ідентифікації з агресором у вищих ешелонах влади отримує завершену форму через механізм тотального заперечення реальності, що найбільш виразно проілюстровано у реакції Сталіна на доповідь секретаря

¹Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. P. 275.

²Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. P. 277.

³Letter from J. Stalin to L. Kaganovich (August 11, 1932). The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials / ed. by R. Pyrih. Kyiv : Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008. P. 273.

⁴Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України / пер. з англ. Київ : HREC PRESS, 2018. С.400.

⁵Naimark N. M. Stalin's Genocides. Princeton : Princeton University Press, 2010. P. 74.

Харківського обкому Р. Терехова¹ про масовий голод². Назвавши свідчення очевидця «казкою» та звинувативши функціонера у спробі «залякати» центр, Сталін застосовує інструментарій когнітивного терору. Це не просто відмова визнати факт, а акт перцептивної інверсії, за якого істина оголошується ворожою вигадкою, а той, хто її транслює — дезертиром ідеологічного фронту. Для політичної ієрархії цей випадок став граничним сигналом: будь-яка спроба апелювати до емпіричної реальності, що суперечить нарцисичному міфу про успіх соціалістичного будівництва, каратиметься як політичний злочин. Таким чином, через висміювання Терехова режим примусово закріплював у свідомості партійної еліти необхідність «дводумства»: функціонер мав бачити смерть, але звітувати про перемогу, що є найвищим ступенем ідентифікації з волею агресора³.

Ця деструктивна логіка сталінського центру створила умови, за яких подальші звіти, як-от згаданий раніше лист З. Кацнельсона, ставали можливими лише у форматі «технічної інвентаризації» катастрофи без жодного натяку на зміну політичного курсу. Дискурс «фортеці» вимагав повної зачистки лояльних елементів, а спроби Терехова донести правду про Харківщину розглядалися як прояв слабкості, неприпустимої для «будівничих системи»⁴. У результаті, офіційна відмова визнати голод стала фундаментом для подальшої радикалізації терору: якщо голоду «не існує», то будь-які смерті є наслідком саботажу самих селян, що замикає коло патологічної логіки режиму⁵. Вивчення цих епізодів дозволяє дійти висновку, що Голодомор на Харківщині був наслідком не лише економічних директив, а й свідомої політики «онтологічного вбивства», де

¹Доповідна записка Харківського обкому партії Центральному Комітету КП(б)У про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах області (23 червня 1932 р.) // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 182.

²Orwell G. 1984. London : Secker & Warburg, 1949. P.100.

³Terekhov R. Tak eto bylo [That's How It Was]. Famine of 1932-1933 in Ukraine. Kyiv, 1990. P. 556.

⁴Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London : Penguin Books, 2018. P. 192.

⁵Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London : Penguin Books, 2018. P. 323.

влада спочатку позбавляла жертву права на правду, а потім — на саме життя, трансформуючи реальність у кривавий міф про зміцнення державної потуги¹.

Важливим інструментом підтримання тоталітарної стабільності та реалізації механізмів колективного патологічного нарцисизму є встановлення абсолютного контролю над інформаційними потоками, що супроводжується радикальною інверсією реальності в офіційному дискурсі. Довідка опервідділу ДПУ про настрої у військових гарнізонах Харківщини свідчить про функціонування розгалуженої системи перлюстрації кореспонденції, спрямованої на запобігання поширенню правдивої інформації про соціальну катастрофу. Масове перехоплення листів військовослужбовців Харківського та Чугуївського гарнізонів, у яких повідомлялося про голод у селах, демонструє прагнення режиму підтримувати стан інформаційної ізоляції навіть усередині власних силових структур². Для тоталітарної системи армія є не лише інструментом зовнішньої експансії, а й об'єктом інтенсивної ідеологічної обробки, де будь-яке проникнення «негативної» емпіричної реальності розцінюється як загроза цілісності державного Его. У цьому контексті цензура виступає механізмом штучної атомізації: солдатів примусово відривають від їхнього соціального коріння, заміщуючи автентичні зв'язки з сім'єю та громадою лояльністю до абстрактної «фортеці СРСР»³.

Остаточне завершення процесу формування паралельної реальності простежується у Наказі ДПУ УСРР № 536 від 5 листопада 1933 року. Даний документ репрезентує пік дискурсивної інверсії, за якої мова режиму починає описувати стан речей, діаметрально протилежний дійсності⁴. Твердження про те, що радянські колгоспники «крокують до заможного культурного життя», оприлюднене в час масового вимирання сіл на Харківщині, є класичним

¹Graziosi A. The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible? *Harvard Ukrainian Studies*. 2004. Vol. 27, no. 1/4. P. 99.

²Information Report of the GPU on Moods in Military Garrisons of Kharkiv Region. *Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials* / ed. by R. Pyrih. Kyiv : Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008. P. 604.

³Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Co, 1951. P. 347.

⁴Order of the GPU of the Ukrainian SSR No. 536 (November 5, 1933). *Collection of Orders of the GPU of the Ukrainian SSR*. Kharkiv, 1934. P. 120.

проявом проективної ідентифікації. Режим переносить власні атрибути — голодну смерть мільйонів — на «капіталістичний світ», водночас приписуючи собі вигадане благополуччя. Це не просто пропаганда, а інструмент глибокого психологічного тиску, що змушує індивіда перебувати у стані перманентного когнітивного дисонансу. Колективний патологічний нарцисизм влади вимагає від підданих не лише підкорення, а й публічного визнання версії реальності, де акт вмирання від голоду маркується як шлях до «заможного життя»¹.

Така риторична стратегія ставить виконавців на місцях у ситуацію неминучої ідентифікації з агресором. Щоб вижити в умовах, де офіційні накази (як-от № 536) проголошують процвітання на тлі руїн, функціонер каральних органів мусить повністю відмовитися від власного сприйняття і прийняти мову агресора як єдину легітимну систему координат². Це призводить до повної ерозії моральної суб'єктності: чиновник чи чекіст, який читає про «заможне життя» під час проведення чергової конфіскації, остаточно інтегрується в структуру «банального зла». Він стає частиною колективної нарцисичної оборони держави, яка заперечує смерть заради збереження грандіозності ідеї³.

У спогадах Фреда Біла *Proletarian Journey* (1937), написаних на основі його перебування у Харкові в 1931–1933 роках, місто постає як простір постійного розриву між офіційним радянським наративом індустріалізації та безпосередньо спостережуваною соціальною реальністю. Харків у тексті Біла не є просто індустріальним центром, а функціонує як місце, де символічний порядок радянської модерності стикається з поверненням витісненого Реального — голоду, виключення та тілесної деградації. Одним із найвиразніших емпіричних спостережень є сцена біля Харківського тракторного заводу: «At the Kharkov Tractor Plant there was not a day that I did not see large groups of people waiting outside of the gates looking for work.»⁴.

¹Kernberg O. F. *Ideology, Conflict, and Leadership in Groups and Organizations*. New York : Yale University Press, 1998. P. 86.

²Arendt H. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York : Viking Press, 1963. P. 252.

³Bauman Z. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca : Cornell University Press, 1989. P. 106..

⁴Beal F. E. *Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow*. New York : Hillman-Curl, 1937. P. 200.

Ця сцена фіксує не випадкове безробіття, а структурну ситуацію постійного очікування. У лаканівських термінах завод виступає як символічний центр означення праці, тоді як люди, які перебувають “зовні воріт”, займають позицію розщепленого суб’єкта, виключеного з системи символічної інтеграції. Їхнє очікування не має завершення: означник “робота” існує як обіцянка, яка не реалізується в повному включенні. Таким чином, Харків постає як простір структурної незавершеності бажання, де включення у символічний порядок постійно відтерміновується. Ця логіка посилюється описом самого простору заводу: «The Tractor Plant... is surrounded by a high brick wall. Every entrance is guarded by a soldier with loaded rifle and fixed bayonet.»¹.

Тут індустріальний об’єкт постає не як відкритий простір модерності, а як фортифікована структура контролю. У лаканівській перспективі це означає, що символічний порядок (індустріалізація як ідеологічний дискурс) не здатний функціонувати без постійного втручання Реального у формі насильства. Військова присутність не є зовнішньою по відношенню до системи — вона є умовою її стабільності. Отже, символічне утримується через механізм примусу, який заперечується самою ідеологією прогресу. Найбільш концентрованим проявом розриву символічного порядку є сцена масового голоду: «The starving peasants and workers stormed the foreign colony at the Kharkov Tractor Plant every day... seeking a few crumbs of bread.»².

У цій сцені відбувається те, що в лаканівській термінології можна визначити як повернення витісненого Реального. Голод, який у радянському дискурсі не має легітимного місця (він виключений як “тимчасова труднощі” або “ворожа пропаганда”), повертається у вигляді тілесної навали, що буквально прориває межі індустріального простору. Люди не просто просять їжу — вони фізично вторгаються у простір символічної модерності, демонструючи її нездатність утримати власні обіцянки.

¹Beal F. E. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York : Hillman-Curl, 1937. P. 201–203.

²Beal F. E. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York : Hillman-Curl, 1937. P. 247.

Додатково Біл описує системний механізм виключення: «For a worker to get fired in Soviet Russia means death by starvation... when a worker is fired, he loses his work-card. And when he loses his work-card, he loses his bread-card and the right to live...»¹. Цей фрагмент показує, що символічний порядок у Харкові є тотальним: доступ до їжі, житла і самого життя опосередковується включеністю в систему праці. У лаканівських термінах це означає повне підпорядкування суб'єкта символічному порядку Великого Іншого, де позбавлення означника (робочої картки) автоматично веде до соціальної та біологічної смерті. Таким чином, суб'єкт у Харкові існує лише настільки, наскільки він включений у систему означення.

Підбиваючи підсумки, варто відзначити, що дослідження демонструє, що механізми травми не обмежувалися лише жертвами: вони пронизували всю вертикаль системи, створюючи умови, за яких травматизація призвідників ставала інструментом їхнього подальшого дисциплінування.

Окремим аспектом є «ідентифікація з кліткою» у селян, де після виснаження голодом влада, яка цей голод і створила, маркувалася як «рятівник», що «дає» хліб. Ця метапозиція жертви, яка перетворює опір на покірність заради виживання, є трагічним свідченням розпаду базових соціальних зв'язків. Як зазначають очевидці, концепт «робота = виживання» ставав наріжним, перетворюючи людське життя на ресурс.

Особливої уваги заслуговує психологія виконавців, для яких жорстокість була способом уникнення екзистенційної смерті. Через механізми колективного патологічного нарцисизму, влада вимагала від партактиву відмови від емпіричного сприйняття: вони бачили масову загибель, але були змушені звітувати про «успіхи соціалізму». Як вказує метафора «порожнечі» у новелі В. Гроссмана, цей розрив між Реальним і Символічним породжував фантазми, що допомагали призвідникам виправдовувати власну участь у катастрофі.

¹Beal F. E. *Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow*. New York : Hillman-Curl, 1937. P. 184.

Лінгвістична стратегія влади, проаналізована через методологію Е. Сепіра, була спрямована на «мовне таврування». Заміна слова «людина» на «елемент», «саботажник» чи «ворог» здійснювала повну дегуманізацію. Офіційний дискурс, наповнений військовими метафорами («фортеця СРСР», «штурмові дні»), перетворював масову смерть на дидактичний процес «навчання селян уму-розуму».

Таким чином, Голодомор функціонував як система, де влада через мовну матрицю конструювала паралельну дійсність.

ВИСНОВКИ

«Травматичність» з точки зору історичної психології може розглядатись у поєднанні культурної та колективної травми, де наріжну ідею має наратив, як інтеріоризація травматичного досвіду. Водночас, «...говорячи про власну травму постраждалих створює власну ідентичність». Тож, таким чином, наратив жертви охоплює собою як і культурну, так і колективну травми.

Якщо культурна травма виходить з поняття «культурного шоку» та має екзогенний характер, то колективною травмою є зміна психологічного стану населення та набуття нових поведінкових реакцій та патернів.

Однак, оскільки людська дійсність є символічною, то постає питання «вираження» травми через текст. При цьому, символ є такою структурою, яка говорить про позамовленнєву дійсність, а власне текст є вираженням підсвідомого (місце, де зосереджена істинна травматичність). Текст, а точніше його мовленнєві звороти (метафора й метонімія), обмовки та порушення логічності є ключовими у пізнанні травматичної дійсності.

Травматичність не оминає і дослідників: у фрейдівському «інстинкті смерті» гамбітом стає нарцисизм. Елементи травматичного в роботі дослідника також можуть передаватись «у спадок» та ставати предметом подальших міркувань.

Травматична подія охоплює собою трьох ключових осіб: жертву, рятувальника та того, хто скоює злочин, які й створюють травматичну ситуацію.

Розгляд травматичної ситуації крізь призму щоденників націоналістично налаштованого Олексія Наливайка та радянсько налаштованого Миколи Синькова (та інших другорядних джерел) надали змогу з'ясувати, що:

Звертаючись до щоденників інтелектуалів, можна помітити, що травма у тексті набуває метафоричності – «вмирати попідтинню». Тому травматичність має не тільки «болісні» візуальні тенденції. Однак, при цьому можливо побачити, що наявність «пам'яті-спалаху» та «розірваної» доповіді свідчать про КПТСР або ПТСР.

Структура засвідчує прояви складного посттравматичного стресового розладу (апатія, безпомічність) та образної семантики (мертві тіла, голодуючі діти), які є характерними для глибоких травматичних переживань. Наприклад, опис «уповільненого часу» та «мовчазної смерті» вказує на ті ж самі сенсомоторні особливості пам'яті, які характеризують важку травму. Таким чином наративи демонструють психологічні маркери травми у мовленні: зокрема підвищена увага до виміру часу та когнітивних процесів корелює з тривалістю та інтенсивністю розповідей про травму. Тому категорії «час» і «когнітивні процеси» суттєво залежать від обсягу травматичності в наративі.

На прикладі записів у щоденнику, вдалось з'ясувати, що особиста травма жертви (чи-то її смерть), передана у вигляді образу є показником травматичного досвіду. Наприклад, таким образом є «вмирати попідтинню».

Огляд щоденника партійця Миколи Синькова дав змогу зафіксувати, що у його свідомості присутня установка «пан-раб», що зближена до концепту рабства О. Паттерсона. З іншої сторони взнаки дається наявність суб'єктних елементів колективного патологічного нарцисизму

Аналіз з точки зору делінгвістичного аналізу щоденника Олексія Наливайка продемонстрував, що підсвідомо атрибутував голод як покарання. Однак, така ситуація була продиктована не особливостями світобаченням, а політикою радянської влади, що провокувала подібні асоціації. Тому цей нарис не є наслідком особистих переконань автора, про що додатково свідчать дані з редукційної психології та інші свідчення. Також в окремих наративах страх фізичної смерті поступово поступається страху втрати соціальної суб'єктності, власного голосу та здатності впливати на реальність. Саме це наближає травматичний досвід до феномену «соціальної смерті».

Аналіз певних спогадів контрверсійної фігури призвідниці з точки зору делінгвістичного аналізу Анни з новели В. Гроссмана, якому вона сповідалась, дав змогу зафіксувати те, що травматичний досвід може мати широкі межі – призвідники можуть психологічно потерпати від власних дій. Зокрема, в Анни це простежувалось у відчутті порожнечі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відомість про заарештованих у зв'язку із хлібозаготівлями за листопад 1932 р. // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 412–415.
2. Відомість про натуральні штрафи від 05.12.1932 р. // Там само. С. 415–417.
3. Постанова РНК УСРР від 06.12.1932 р. // Там само. С. 434–435.
4. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 01.08.1933 р. // Там само. С. 512–514.
5. Наказ ДПУ УСРР № 536 від 05.11.1933 р. // Там само. С. 605–607.
6. Оперативне зведення ДПУ УСРР від 20.11.1932 р. // Там само. С. 380–385.
7. Довідка опервідділу ДПУ про настрої у військових гарнізонах Харківщини // ГДА СБУ.
8. Доповідь секретаря Харківського обкому Р. Терехова про масовий голод // ГДА СБУ.
9. Звіти комісії Бронєвого (1933 р.) щодо безпритульних дітей // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: збірник документів / упоряд. О. С. Гнезділо та ін. Харків : Оригінал, 2008. С. 112–115.
10. Кримінальні справи С. Золотухіна // Там само. С. 210–215.
11. Відомості про заарештованих (листопад 1932 р.) // Там само. С. 104–106.
12. Відомості про натуральні штрафи (05.12.1932 р.) // Там само. С. 91–92.
13. Доповідь секретаря Харківського обкому Р. Терехова // Там само. С. 145–149.
14. Лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона від 05.06.1933 р. // ГДА СБУ.
15. Листи селян Удянської сільради та резолюції місцевої влади // ГДА СБУ.

- 16.Ревізії товариства «Друзі дітей» на території Харківщини // ГДА СБУ.
- 17.Реєстраційні акти Харківського Охматдиту щодо померлих немовлят // ДА Харківської області.
- 18.Розпорядження Валківського райвиконкому щодо «штурмових днів» // ДА Харківської області.
- 19.Звіти італійського консула у Харкові щодо ситуації з голодом // опубліковані дипломатичні матеріали.
- 20.Ленін В. І. До питання про ринки // Повне зібрання творів. Т. 1. М. : Политиздат, 1960. С. 75–128.

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Київ : Критика, 2001. 272 с.
2. Арендт Г. Банальність зла. Київ : Дух і Літера, 2021. 368 с.
3. Бауман З. Модерність і Голокост. Київ : Дух і Літера, 2022. 416 с.
4. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія... Київ : Стилос, 2007. 288 с.
5. Гойченко Д. Красный апокалипсис. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. 400 с.
6. Гроссман В. С. Все тече. Київ : Книги – ХХІ, 2013. 256 с.
7. Герман Дж. Травма та відновлення. Львів : Видавництво Старого Лева, 2022. 416 с.
8. Горностай П. Колективна травма... // Проблеми політичної психології. 2018. Т. 21. С. 54–68.
9. Джонс А. Геноцид. Київ : Дух і Літера, 2020. 696 с.
- 10.Епплбом Е. Червоний голод. Київ : HREC PRESS, 2018. 440 с.
- 11.Карут К. Почути травму. Київ : Дух і Літера, 2022. 496 с.
- 12.Кассірер Е. Філософія символічних форм. Т. 1. Київ : Дух і Літера, 2001. 372 с.
- 13.Кісь О. Українки в горнилі модернізації. Харків : КСД, 2017. 304 с.
- 14.Колк Б. ван дер. Тіло веде лік. Харків : Віват, 2022. 464 с.
- 15.Леві-Стросс К. Структурна антропологія. Київ : Основи, 1997. 408 с.

- 16.Маттінглі Д. Низові виконавці Голодомору // Голодомор 1932–1933 років... Харків : Оригінал, 2008. С. 112–115.
- 17.Огієнко В. І. Історична травма Голодомору // LIBNAS. 2013. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/...>
- 18.По той бік себе: соціально-психологічні наслідки... Київ : К.І.С., 2019. 272 с.
- 19.Розбираємося з насильством // Гендер в деталях. URL: <https://genderindetail.org.ua/...>
- 20.Рудь С. В., Леко Б. А. Поняття про віктимність... // Інформаційні технології, економіка та право. 2016. С. 317–319.
- 21.Рудницький О. та ін. Демографія штучної катастрофи... // Демографія та соціальна економіка. 2015. № 3 (25). С. 43–63.
- 22.Сепір Е. Вибрані праці. Київ : Прогрес, 1993. 656 с.
- 23.Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 324 с.
- 24.Фройд З. По той бік принципу насолоди. Харків : Фоліо, 2013. 160 с.
- 25.Фуко М. Історія божевілля. Київ : Купол, 2007. 316 с.
- 26.Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів : Астролябія, 2018. 588 с.
- 27.Silverstein M. Indexical order... // Language & Communication. 2003. Vol. 23. P. 193–229.
- 28.Beal F. E. Proletarian Journey. New York : Hillman-Curl, 1937. 352 p.
- 29.Alexander J. C. Trauma: A Social Theory. Cambridge : Polity Press, 2013. 240 p.
- 30.Assmann A., Clift S. Shadows of Trauma. New York : Fordham University Press, 2015. 312 p.
- 31.Bandura A. Social Foundations of Thought and Action. New Jersey : Prentice-Hall, 1986. 617 p.
- 32.Bar-On D. Fear and Hope. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 384 p.
- 33.Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge : Harvard University Press, 1979. 348 p.

34. Bruner J. S. Making Stories. Cambridge : Harvard University Press, 2003. 144 p.
 35. Carden Coyne A. Culture Shock. Oxford : Oxford University Press, 2009.
 36. Caruth C. Unclaimed Experience. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 154 p.
 37. Colman A. M. Dictionary of Psychology. Oxford : Oxford University Press, 2015. 896 p.
 38. Giesen B. Triumph and Trauma. Boulder : Paradigm Publishers, 2004. 208 p.
 39. Hirsch M. The Generation of Postmemory. New York : Columbia University Press, 2012. 320 p.
 40. Janoff-Bulman R. Shattered Assumptions. New York : Free Press, 1992. 256 p.
 41. Lacan J. Écrits: A Selection. New York : Norton, 2002. 352 p.
 42. LaCapra D. History and Memory after Auschwitz. Ithaca : Cornell University Press, 1998. 214 p.
 43. Lifton R. J. Living and Dying. New York, 1974. 153 p.
 44. Moscovici S. Social Representations. New York : NYU Press, 2001. 240 p.
 45. Myers D. G. Exploring Social Psychology. Boston : McGraw Hill, 2015. 480 p.
 46. Patterson O. Slavery and Social Death. Cambridge : Harvard University Press, 2005. 528 p.
 47. Schwab G. Haunting Legacies. New York : Columbia University Press, 2010. 256 p.
 48. Janoff-Bulman R. Shattered Assumptions. New York : Free Press, 1992.
1. Огієнко В. Історична травма Голодомору : лекція [Відеозапис] / В. Огієнко // Facebook : офіційна сторінка Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/videos/379268483301674/> (дата звернення: 28.10.2024).
 2. Розбираємося з насильством... URL: <https://genderindetail.org.ua/>... (дата звернення: 23.05.2026).

